

De lange weg tot de onthulling van een monument

Concentratiekamp Mauthausen in de Nederlandse herinneringscultuur, 1941-1986

Naam: Silke Huijboom

Begeleider: Dr. H. Jürgens

Tweede lezer: Dr. K. Thijs

Inhoudsopgave

Inleiding.....	3
1. ‘Moordhuizen’: inrichting, organisatie en schrikeffect van het kamp tijdens de oorlog	8
2. Mauthausen in de vergetelheid? 1945-1962.....	17
3. Groeiende aandacht voor kamp, 1962-1978.....	25
4. Opmaat en aanleiding tot de bouw van een nationaal monument, 1978-1986.....	34
Conclusie.....	41
Literatuurlijst.....	47
Primaire bronnen.....	49
Kranten.....	51
Weblinks.....	52

Inleiding

‘Alle Joden, die geen Jodenster dragen, zullen naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht worden.’¹ Deze waarschuwing werd op 31 juli 1942 gepubliceerd door de Joodse Raad in een extra editie van het *Joodsche Weekblad*, het blad dat sinds augustus 1940 verscheen met de bedoeling om hiaten op te vullen die ontstaan waren door de opheffing van veel Joodse instanties. Vanaf 1941 viel het blad onder de directe verantwoordelijkheid van de Joodse Raad. Hoewel Mauthausen tegenwoordig voor de meeste Nederlanders een onbekende naam is, was dit tijdens de oorlogsjaren wel anders. Gedurende de oorlog zong de naam Mauthausen rond als een berucht eindstation voor Joden die zich tegen de bezetter verzetten. Zonder verdere context had de naam ‘Mauthausen’ een belangrijk effect op de Joodse gemeenschap. Het is opvallend dat een kamp dat tijdens de Tweede Wereldoorlog berucht was bij de Nederlandse bevolking, zo weinig bekendheid genoot in de naoorlogse periode. Hoewel in Mauthausen, in vergelijking met vernietigingskampen Auschwitz en Sobibor, veel minder Nederlandse slachtoffers zijn gevallen, heeft het kamp een belangrijke rol gespeeld bij de eerste deportaties uit Nederland. Het was beeldbepalend voor de Duitse werkkampen en had een afschrikwekkende werking op de Nederlandse bevolking.

Het kamp, bij het gelijknamige dorpje aan de Donau in de buurt van de Oostenrijkse stad Linz, en de nevenkampen zijn internationaal nog steeds berucht om het terreurregime en de afschuwelijke omstandigheden die er heersten. Sinds 1947 vindt er een jaarlijkse internationale herdenking plaats rond de datum dat het kamp werd bevrijd. Hierbij zijn steevast vertegenwoordigers uit verschillende landen aanwezig en worden er toespraken gehouden. Ook bestaat al sinds de bevrijding van het kamp een internationaal Mauthausen Comité waarin vertegenwoordigers uit een groot aantal landen vertegenwoordigd zijn, meestal via de landelijke organisaties waarin overlevenden en nabestaanden zich verenigden. Pas in 1990 kwam er ook een Nederlandse vertegenwoordiging in het internationaal comité, dat vandaag de dag eenentwintig leden telt.² Ook met de oprichting van een monument was Nederland in vergelijking met andere landen erg laat.

Wat de herinneringscultuur in Mauthausen onderscheidt van die van andere concentratiekampen, is het grote aantal nationale monumenten gesticht door diverse landen en het aantal monumenten voor specifieke slachtoffergroepen. De Oostenrijkse regering gaf in

¹ ‘Extra editie. De Duitse autoriteiten maken bekend’, in: *Het Joodsche weekblad: uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam*, 31-07-1942.

² Website Comité International de Mauthausen, http://www.cim-info.org/index_english.html.

1950 toestemming aan alle landen om zelf een monument te bouwen.³ Nederland besloot dit niet te doen. Inmiddels zijn er in Mauthausen meerdere monumenten voor de Nederlandse slachtoffers, maar deze werden pas vanaf halverwege de jaren tachtig opgericht. Nederland was hiermee een stuk later dan andere Europese landen. Ook had Nederland een uitzonderlijke positie omdat het als enige land zo laat lid werd van het internationale comité.

Centrale vraag in deze scriptie is welke plaats Mauthausen had in de Nederlandse herinneringscultuur. Om dat te kunnen bepalen wordt onderzocht wie er herinnerd werd en op welke wijze. Stond bij herdenkingen vooral de nationale eenheid centraal of was er meer aandacht voor specifieke slachtoffergroepen? En onder invloed van welke factoren – nationale en internationale - veranderde deze verhouding in de loop van de tijd?

Om deze vragen te kunnen beantwoorden wordt in het eerste hoofdstuk aandacht besteed aan de rol van het kamp in Nederland. In de eerste jaren van de oorlog stond Mauthausen in Nederland bekend als het beruchtste kamp. In 1941 en 1942 vonden er veel deportaties naar het kamp plaats vanuit Nederlandse doorgangskampen. Voornamelijk Joodse jongens en jonge mannen werden overgebracht naar het enige concentratiekamp van Oostenrijk. Van de circa 1750 gedeporteerde Joden overleefde maar één de oorlog. Voor Mauthausen is in de Nederlandse literatuur minder aandacht dan voor de andere, bekendere kampen. Toch heeft het kamp een belangrijke positie in de Nederlandse herinnering aan de oorlog. Het kamp wordt in verband gebracht met de eerste razzia's, de Februaristaking en de eerste deportaties. In dit hoofdstuk breng ik de Nederlandse slachtoffergroepen in kaart. Ten slotte volgt en analyseer ik de positie van Mauthausen in de Nederlandse historiografie.

In de volgende hoofdstukken reconstrueer ik de positie van het kamp in de Nederlandse herdenkings- en herinneringscultuur waarbij ik gebruik maak van de bekende werken over de Nederlandse herinneringscultuur zoals *Rondom de Stilte* van Rob van Ginkel, *Na de ondergang* van Ido de Haan, *De dynamiek van de herinnering* van Frank van Vree en Rob van der Laarse en *Een open zenuw* onder redactie van Madelon de Keizer en Marije Plomp. Vervolgens wordt de herinnering aan het kamp met behulp van archiefonderzoek in de context van de bredere herinneringscultuur geplaatst. Het tweede hoofdstuk beslaat de periode van 1945 tot 1962. In de directe naoorlogse periode was er nog weinig ruimte voor slachtofferschap in de samenleving. Dit was ook zichtbaar in de manier waarop de Nederlandse overheid omging met de herinnering aan Mauthausen. Deze stond in het niet in vergelijking met de herinnering aan de Februaristaking. Dit hoofdstuk omvat ook de

³ Memorandum: gedenktekens in Duitse concentratiekampen, 25-11-1959, uit het Nationaal Archief archiefinventaris Z.05.118, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1955-1964, archiefnummer 13291.

correspondentie die Nederlandse ambtenaren hadden met vertegenwoordigers van de Oostenrijkse regering. Ook de correspondentie van Nederlandse oorlogsorganisaties over de plaatsing van een monument wordt nader geanalyseerd.

In deze scriptie wordt de nationale herinneringscultuur in transnationaal perspectief geplaatst. Voornamelijk in de jaren vijftig waren internationaal politieke ontwikkelingen van belang voor de keuze van de Nederlandse regering om al dan niet deel te nemen aan comités en om de plaatsing van Nederlandse monumenten in het buitenland te steunen. De angst voor het communisme speelde een cruciale rol in de Nederlandse houding jegens Mauthausen. Nederlandse activiteiten in Mauthausen werden vaak geïnitieerd door linkse groeperingen van veelal communistische signatuur. Nederland liet zijn keuzes voor het stimuleren van bepaalde herdenkingen mede afhangen van de West-Europese en Atlantische bondgenootschappen. Vanaf 1960 verschoof de aandacht enigszins. Er kwamen plannen voor het eerste nationale Joodse monument bij de Hollandsche Schouwburg. Ook werd het Anne Frank Huis ternauwernood van de sloop gered.

In 1962 werd het monument bij de Hollandsche Schouwburg onthuld. Met deze gebeurtenis begint het derde hoofdstuk, waarin de periode tot ongeveer 1980 wordt besproken. Er kwam lokaal meer aandacht en ruimte voor het slachtofferschap. De opkomst van de protestgeneratie en de ontzuiling van de Nederlandse samenleving hadden hier een zichtbaar invloed op. Dit leek ook invloed te hebben op het Nederlandse herdenkingsbeleid in Oostenrijk met betrekking tot Mauthausen. Internationaal bleek het wederom moeilijker voor Nederland om een keuze te maken tussen de verschillende slachtoffers van Mauthausen. Hier speelde de Koude Oorlog een belangrijke rol. De oprichting van het monument van de Duitse Democratische Republiek (DDR) en de deelname aan de herdenkingen in Mauthausen betekenden vanuit diplomatiek oogpunt een lastig vraagstuk voor Nederland. Het einde van de jaren zeventig was een periode van zichtbare ontspanning tussen oost en west, maar de vraag is of dit ook zichtbaar was in de omgang met Mauthausen.

De Amerikaanse uitzending van de televisieproductie *Holocaust* in 1978 luidt het vierde hoofdstuk in. Door de televisieserie kwam de nadruk binnen de herinnering aan de oorlog op het internationale vlak voornamelijk te liggen bij het Joods slachtofferschap en het lot van de Joden. Maar tegelijkertijd kwamen de internationale verhoudingen op scherp te staan met de aanvang van het presidentschap van Ronald Reagan in 1980. Dit betekende het einde van een rustige periode in de Koude Oorlog. Aankondigingen van de plaatsing van kruisraketten leidden in heel West-Europa tot massale protesten, voornamelijk vanuit linkse hoek. In het kamp Mauthausen werd een internationale manifestatie georganiseerd, hier was

ook een Nederlandse vertegenwoordiging bij aanwezig. De groep bestond niet alleen uit actievoerders, ook oud-gevangenen en nabestaanden voelden zich om verschillende redenen geroepen om de manifestatie bij te wonen.

De periode vanaf 1978 laat de hernieuwde interesse zien voor het lot van de Nederlandse slachtoffers van Mauthausen en de daarmee gepaard gaande inzet van een kleine groep mensen om de bekendheid van het kamp en de gebeurtenissen rondom het kamp in Nederland te vergroten. Er ontstond een monumentengolf met de oprichting van het Nederlandse Mauthausen comité. Tevens staken in deze periode ook de problemen waar nieuwe generaties mee te maken kregen met betrekking tot de omgang met de Tweede Wereldoorlog de kop op. Na dit hoofdstuk zal blijken of de verschuivingen binnen de herinneringscultuur van invloed zijn geweest op de herinnering aan Mauthausen.

Dit onderzoek past goed in de geschiedschrijving over herinneringscultuur in Nederland en is een mooie aanvulling op het reeds gedane onderzoek. Er is nog geen specifiek onderzoek gedaan naar de plaats van Mauthausen in de Nederlandse herinneringscultuur, zoals dat wel is gedaan naar bijvoorbeeld Buchenwald, Natzweiler, Ravensbrück en Dachau. Het feit dat Oostenrijk het plaatsen van monumenten aan andere landen overliet maakt de herinnering aan Mauthausen extra interessant. In concentratiekampen buiten Oostenrijk was het namelijk niet gebruikelijk dat ieder land een eigen monument mocht oprichten. Daarbij komt dat Oostenrijk één van de weinige landen was dat tijdens de Koude Oorlog volkomen neutraal moest blijven. Zo kregen ook de Sovjet-Unie en de DDR de mogelijkheid om monumenten te stichten en herdenkingen bij te wonen. De Nederlandse regering had hierdoor geen behoefte om de bouw van een eigen nationaal monument in Mauthausen te initiëren.

Voor dit onderzoek heb ik gebruik gemaakt van de bestaande literatuur over Mauthausen. Daarnaast heb ik me uitgebreid verdiept in de historiografie over de herdenkings- en herinneringscultuur in Nederland. Voor het eigen onderzoek naar de rol van Mauthausen hierin is gebruik gemaakt van verschillende archieven. Naast het Nationaal Archief en het Nationaal Instituut voor Oorlogsdocumentaties en Holocauststudies heb ik ook gebruik gemaakt van regionale archieven, zoals het Regionaal Archief in Alkmaar en het Streekarchief Gooi- en Vechtstreek. Ook heb ik de correspondentie van de Nederlandse- en Oostenrijkse regering onderzocht, van het ministerie van Buitenlandse Zaken, de ambassade in Wenen en Nederlandse organisaties die de belangen van oorlogsslachtoffers en nabestaanden vertegenwoordigden. Daarnaast zijn gemeentelijke- en interne nota's in het onderzoek verwerkt. Voor het laatste hoofdstuk is ook gebruik gemaakt van bulletins en

krantenartikelen. Zij geven een goed beeld van hoe er in Nederland gedacht en geschreven werd over Mauthausen. Dat dat beeld in de loop der jaren steeds opnieuw is bijgesteld en aangepast, zegt veel over de Nederlandse herinneringscultuur die, naarmate de afstand tot de oorlog groter werd, grote veranderingen heeft doorgemaakt. Dit onderzoek brengt dus niet alleen de herinnering aan concentratiekamp Mauthausen in kaart maar beoogt ook deze herinnering te plaatsen in de geschiedenis van de Nederlandse politieke cultuur.

Hoofdstuk 1. ‘Moordhuizen’: inrichting, organisatie en schrikeffect van het kamp tijdens de oorlog

De Anschluss van Oostenrijk bij nazi-Duitsland op 12 maart 1938 betekende het einde van de zelfstandigheid van het land. Er werden direct plannen gemaakt voor de oprichting van concentratiekampen in Oostenrijk, naar voorbeeld van al bestaande kampen in Duitsland. Enkele dagen na de Anschluss bracht Reichsführer-SS Heinrich Himmler een bezoek aan Oostenrijk, op zoek naar een geschikte plek voor een nieuw concentratiekamp. Omdat de Duitse kampen overvol raakten zocht men in ook Oostenrijk naar een nieuw permanent strafkamp voor het Duitse Rijk.⁴ Op 28 maart verkondigde de Gauleiter August Eigruber van de Reichsgau Oberdonau dat het gebied een eigen concentratiekamp zou krijgen, bestemd voor ‘de volksverraders van heel Oostenrijk’⁵. Het dorp Mauthausen, vlakbij het stadje Linz aan de Donau, werd bewust gekozen door de SS. Naast dat Mauthausen al een eigen treinstation had, waren er vooral economische motieven om te kiezen voor het dorp.⁶ Tot dan toe werd bij het zoeken naar geschikte locaties voor concentratiekampen geen rekening gehouden met economische motieven.⁷

Mauthausen was goed gesitueerd: nabij het kamp bevond zich een graniethoeve die door de SS geëxploiteerd zou worden. In 1938 richtte de SS speciaal hiertoe de Deutsche Erd und Steinwerke GmbH (DEST) op om materialen te vervaardigen voor de bouw van staatsprojecten. Bij verschillende locaties waar zich steengroeven en mijnen bevonden werden concentratiekampen gebouwd waar gevangenen dwangarbeid verrichtten. Ook in andere concentratiekampen ging men zo te werk. Zo waren er groeves bij de kampen Sachsenhausen, Buchenwald, Flossenbürg, Natzweiler, Gross-Rosen en Neuengamme.⁸ Het hoofdkantoor van de DEST bevond zich nabij Gusen, een later nevenkamp van Mauthausen. Naast het werk in de steengroeven werden de gevangenen van Mauthausen als dwangarbeiders ingezet voor de Oostenrijkse bedrijven Steyr-Daimler-Puch AG en Voest.⁹ Het kamp had een belangrijke economische functie voor de SS en de regio.

In augustus 1938 werden de eerste 300 gevangenen van het Duitse concentratiekamp Dachau naar Mauthausen overgeplaatst om het kamp op te bouwen. Nadat ze het kamp

⁴ Evelyn le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp* (Londen 1971) 13 en 22.

⁵ Hans de Vries en Alice B. van Keulen-Woudstra [red], *Mauthausen 1938-1998*, (Amsterdam 2000) 20.

⁶ Rudolf A. Haunschmidt e.a., *St. Georgen-Gusen-Mauthausen - Concentration Camp Mauthausen Reconsidered* (Norderstedt 2008).

⁷ Nikolaus Wachsmann, *KL. Een geschiedenis van de Naziconcentratiekampen* (Amsterdam 2015), 231.

⁸ Rudolf A. Haunschmidt, *St. Georgen-Gusen-Mauthausen*.

⁹ De Vries, *Mauthausen 1938-1998*, 19.

hadden afgebouwd, moesten ze werken in de steengroeve. Dat bleek loodzwaar. De SS was van mening dat de slechtste gevangenen het zwaarste werk moesten verrichten. Vandaar dat de gevangenenpopulatie bestond uit Duitse criminelen, politieke tegenstanders en asocialen.¹⁰ Tot 1939 bleef het kamp met ongeveer 900 gevangenen relatief klein. In vergelijking met andere kampen was het sterftecijfer hoog. Tussen augustus 1938 en juli 1939 overleden er 131 gevangenen. Mauthausen was in deze periode dodelijker dan alle andere reeds bestaande kampen. In de andere kampen was Mauthausen berucht. Gevangenen die uit Mauthausen in andere kampen terecht kwamen noemden de plek de hel op aarde.¹¹

Toen de Tweede Wereldoorlog begon waren er 1500 gevangenen in het kamp. In het jaar daarna, toen de oorlog in volle gang was, groeide het aantal gevangenen tot rond de 2700. Dit waren voornamelijk Duitse en Oostenrijkse criminelen. Er bevonden zich aanvankelijk geen Joodse gevangenen in het kamp. De omstandigheden waren lange tijd nog enigszins redelijk. Dit kwam omdat de SS haar reputatie in Oostenrijk hoog wilde houden en het vertrouwen van de bevolking niet wilde schaden. Familiebezoek was mogelijk, er was voldoende voedsel en er bestonden nog geen plannen voor gaskamers.¹² Vanaf 1939 werd een groot aantal nevenkampen rondom Mauthausen gebouwd. Gusen, Melk en Ebensee waren de grootste, Mauthausen bleef echter het enige officiële concentratiekamp van Oostenrijk.¹³ In 1940 werd het nabijgelegen kasteel Schloss Hartheim verbouwd tot een euthanasiecentrum om systematisch te kunnen moorden. Hier werden voornamelijk gevangen uit Mauthausen omgebracht.

Mauthausen was officieel een concentratiekamp en geen vernietigingskamp. Toch bleven de sterftecijfers in Mauthausen en Gusen tot 1942 extreem hoog in vergelijking met andere kampen. Mauthausen had onder de concentratiekampen dan ook een bijzondere positie. De vroege concentratiekampen werden door de SS ingedeeld in vier categorieën, waarbij Mauthausen en Gusen als enige kampen werden ingedeeld in de zwaarst mogelijke categorie. De latere concentratiekampen vielen buiten deze categorisering. Een omschrijving voor kamp Mauthausen was: ‘für schwerbelastete, unverbesserliche und auch gleichzeitig kriminell vorbestrafte und asoziale, das heißt kaum noch erziehbare Schutzhäftlinge Mauthausens.’¹⁴ De indeling in deze zwaarste klasse betekende officieel: ‘Vernichtung durch Arbeit’.

¹⁰ Wachsmann, *KL*, 232.

¹¹ *Ibidem* 233.

¹² Le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp*, 26-30.

¹³ *Ibidem*, 36.

¹⁴ *Ibidem*, 36.

De reden waarom juist Mauthausen in de zwaarste categorie viel is niet bekend, maar mogelijk speelde de geïsoleerde ligging van de steengroeve hierbij een rol. Het hoge sterftecijfer wordt mede verklaard door de hoge categorie waarin het is ingedeeld en het strenge regime dat daaruit voortvloeit. Daarnaast heeft ook de samenstelling van de gevangenenpopulatie bijgedragen aan de slechte omstandigheden in het kamp. Vanaf de stichting van het kamp werden zware criminelen aangesteld als barakoudsten. Zij waren verantwoordelijk voor de controle en handhaving in de barakken. In tegenstelling tot kampen waar communisten het voor het zeggen hadden, bestond er geen onderlinge solidariteit in Mauthausen. De criminelen straffen vaak harder dan de SS, om zo hun positie veilig te stellen. Evelyn le Chêne stelt in *Mauthausen. The history of a death camp* dan ook dat er in Mauthausen om deze reden een waar schrikbewind was.¹⁵

1.1 Mauthausen in bezet Nederland

In Nederland bleef het kamp tot 1941 onbekend. De Februaristaking op 25 en 26 februari 1941 bracht hier verandering in. De staking was de eerste grootschalige verzetsactie tegen de Duitse bezetter in Nederland en het enige massale protest tegen de Jodenvervolging in bezet Europa. De staking was gericht tegen de verplichte tewerkstellingen in Duitsland en de anti-Joodse maatregelen. Directe aanleiding voor de staking waren de eerste razzia's in Amsterdam, op 22 en 23 februari 1941, waarbij 427 jonge Joodse mannen werden opgepakt en overgebracht naar kamp Schoorl. De staking had echter een averechts effect. De reeds opgepakte Joden werden vanuit Schoorl gedeporteerd naar Buchenwald en later naar Mauthausen.¹⁶ In Buchenwald overleden zo'n veertig mannen die deel uitmaakten van de groep. Op 22 mei volgde overplaatsing van 341 van de Joodse jongens en mannen naar Mauthausen.¹⁷ De Joodse Nederlanders waren niet de eerste buitenlanders die naar Mauthausen werden gebracht. Al eerder in '41 werden er republikeinse Spanjaarden en een grote groep Slovenen en Tsjechen in Mauthausen ondergebracht. Rond dezelfde tijd als de Nederlandse Joden werden er ook ongeveer 4000 krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie verdeeld over Mauthausen en Gusen.¹⁸ De Nederlanders die er aankwamen waren wel de eerste Joodse gevangenen. Zij kregen, evenals in veel andere kampen, een aanzienlijk

¹⁵ Ibidem, 41.

¹⁶ Bart van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot': gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012), 159.

¹⁷ Wachsmann, *KL*, 326.

¹⁸ Hans Maršálek, *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen* (Wenen 2006) 141.

slechtere behandeling dan de politieke- en criminele gevangenen.

In de Nederlandse literatuur wordt de vreselijke behandeling van deze mannen onderstreept. In *Ondergang* stelt Jacques Presser dat toen de groep Joden overgebracht werd van Buchenwald naar Mauthausen, het direct duidelijk was dat dit een extra straf was. De Duitse politie verklaarde dat de Joden waren overgebracht naar Mauthausen als gevolg van de vragen die de Joodse Raad stelde na de razzia's in Amsterdam. De bezetter was niet gediend van 'de brutale toon' van de Raad, waarna de groep Joden als straf werd overgebracht naar Mauthausen.¹⁹ Of dit de officiële reden was van de deportatie naar Mauthausen is zeer twijfelachtig. Niet lang na deportatie van de Nederlandse Joden werd de naam Mauthausen in Nederland het schrikbeeld voor de Joodse bevolking. Dat het kamp een onuitwisbare indruk heeft gemaakt blijkt ook wel uit de verschillende omschrijvingen van Mauthausen: 'het regime in het kamp was er in die tijd onbarmhartiger dan waar ook'²⁰ en 'het kamp stond synoniem met het vermoeden van een onbekende, maar gruwelijke dood'.²¹ Historicus Bart van der Boom stelt in *'Wij weten niets van hun lot'* dat Nederlanders Mauthausen meer vreesden dan de doodstraf. Sommige Nederlanders schreven over Mauthausen als gelijkstaand aan een zekere dood.²² Zo werd het kamp in Nederland synoniem voor het Duitse schrikbewind.

Van de eerste groep Joden die in Mauthausen aankwam was er na een aantal weken slechts nog één in leven. Deze gevangene was een uitzondering en behield zijn leven door mee te werken aan de meest verschrikkelijke medische experimenten. Over hem is weinig bekend, behalve dat hij in de lente van 1943 ontsnapte, vluchtte naar een neutraal land en doodziek vanuit het ziekenhuis een interview heeft gegeven aan het persagentschap *Reuters*. De *Daily Telegraph* berichtte op 16 december 1943 over de ontsnapte Nederlander en zijn getuigenis over de gaskamer experimenten die hij moest ondergaan voordat hij wist te ontsnappen.²³ Zoals Le Chêne en De Jong uitgebreid beschrijven, volgde ook voor de rest van de groep een gruwelijke behandeling.

Le Chêne maakt in zijn studie gebruik van een ooggetuigenverslag van een Duitse- en Poolse politieke gevangene, die zich ten tijde van de aankomst van de groep in Mauthausen

¹⁹ J. Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965) 89.

²⁰ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4 – Mei '40 – maart '41 (tweede band)* (Den Haag 1972) 893.

²¹ J. Presser, *Ondergang*, 89.

²² Van der Boom, *'Wij weten niets van hun lot'*, 159.

²³ 'Germans used prisoners as "Guinea Pigs". Gas chamber tests', *The Daily Telegraph*, 16 december 1943. Uit het Nationaal Archief 2.05.80, 24.18.

bevonden. Zij zijn later naar Buchenwald gebracht en hebben daardoor het verslag naar buiten kunnen brengen. De verhalen over de aankomst zijn gruwelijk. Le Chêne stelt dat de barakoudste de taak kreeg van de SS om in maximaal zes weken af te rekenen met de Joden.²⁴ De Jong schrijft in *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* zeer uitgebreid over het leven van de Nederlanders die de quarantaine hadden overleefd:

‘Wie de quarantaine overleefde, kwam in een kampbarak terecht - Joden als regel in een barak waar een zigeuner uit Duitsland (een moordenaar, een sadist en een pathologische antisemiet) heer was over leven en dood; kreeg hij een aanval van waanzin, dan placht hij vijf of zes Joden met een bijl de hersens in te slaan. Van de werktaken die aan gevangenen opgedragen werden, was het werk in de steengroeve het zwaarst, beter gezegd: het was dodelijk. Zij die daar terecht kwamen, hadden als regel nog maar korte tijd te leven: hoogstens een week of zes, in een heel enkel geval drie maanden’²⁵

De granietgroeve is inderdaad berucht geworden. De eerste groep Nederlandse Joden kreeg het hier extra zwaar. Het werd ze verboden om de trappen te gebruiken. Ze moesten zich over de steile helling een weg omhoog zien te banen, tussen de losliggende stenen. Velen van hen stortten te pletter of raakten ernstig gewond. Ook de trap - die ze bij hun weg omhoog wel mochten gebruiken - werd berucht. De trap was zo stijl en glad dat deze later bekend kwam te staan als ‘de dodentrap’.²⁶ De situatie was zo uitzichtloos dat een groot aantal mannen uit de groep uit wanhoop zelfmoord pleegde door naar beneden te springen in de groeve. Een schrijnend voorbeeld is dat van een groep van zestien Nederlandse mannen, die zich op 10 oktober 1941 gezamenlijk in de groeve stortten. Enkele SS’ers zeiden bij de aankomst van nieuwe groepen Joden spottend dat het ‘nieuwe bataljon paratroepen’ gearriveerd was. Het hoge aantal zelfmoorden leidde tot klachten van andere gevangenen bij de SS. Ze vroegen om de zelfmoorden in de groeve te stoppen, omdat de aanblik van de menselijke resten verschrikkelijk was.²⁷

Over de levensduur van de eerste groep Nederlandse gevangenen in Mauthausen bestaat onenigheid. De Jong stelt dat de levensduur zes weken tot drie maanden was. Le Chêne daarentegen stelt dat er na drie weken amper overlevenden waren van de eerste groep. Na een mislukte bomaanslag in Amsterdam werden er in juni 1941 nogmaals 300 Nederlandse Joden gedeporteerd naar Mauthausen.²⁸ Half september van hetzelfde jaar vond de laatste deportatie van een grote groep Joden naar Mauthausen plaats. Deze bestond uit 200

²⁴ Le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp*, 110-111.

²⁵ De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4*, 893.

²⁶ Le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp*, 110-111.

²⁷ Le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp*, 111 en Wachsmann, *KL*, 326-327.

²⁸ Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, 160.

jonge mannen uit het oosten van Nederland. De groep, afkomstig uit Twente en de Achterhoek, werd na de Razzia van Twente eerst opgesloten in Enschede en vervolgens overgebracht naar Mauthausen. Ook deze groep onderging een gruwelijke behandeling en ook ditmaal waren er geen overlevenden.

In chronologische volgorde kan onderscheid gemaakt worden tussen verschillende groepen Nederlandse gevangenen in Mauthausen. De eerste 700 Nederlandse Joden die om het leven kwamen in Mauthausen werden gedeporteerd na de razzia's op 22 en 23 februari 1941 in Amsterdam. Een aantal gevangenen uit de eerste groep kwam uit het Werkdorp Wieringermeer. Zij werden opgepakt op 11 juni 1941. Op 13 en 14 september 1941 kwam de tweede groep Nederlanders aan in Mauthausen: de 114 Joodse jongens en mannen uit Twente. In oktober en november werd een groep van ongeveer 70 mannen uit de omgeving van Arnhem overgebracht. In april 1942 volgden er nog tien. Via kamp Amersfoort werden er gedurende de oorlog ook nog af en toe Joodse Nederlanders gezonden. De laatste grote groep Nederlanders in Mauthausen bestond uit 40 Nederlandse geheimagenten. Zij werden samen met zes Britten en één Amerikaan op 5 september 1944 overgebracht naar het kamp. De agenten waren slachtoffer van het Englandspiel. Omdat het kamp als één van de laatste concentratiekampen werd bevrijd, kwam er begin 1945 nog een groot aantal Nederlanders vanuit andere concentratiekampen uit het oosten in Mauthausen terecht. Deze groep bestond uit politiek gevangenen, vervolgingslachtoffers en verzetsmensen. Van de Nederlanders die later in de oorlog via andere kampen in Mauthausen terecht kwamen, overleefden meerderen de oorlog.²⁹

De snelle dood van de eerste Joodse gevangenen in Mauthausen heeft het imago van het kamp in Nederland bepaald. Nadat de eerste gedeporteerde Nederlandse Joden stierven, gaf de SS de Joodse Raad lijsten met namen van omgekomenen en de doodsoorzaken. Deze doodsoorzaken werden willekeurig gekozen uit een medisch woordenboek, vaak werd als doodsoorzaak bijvoorbeeld een longontsteking opgegeven.³⁰ Het grote aantal doden op bepaalde dagen en de vreemde doodsoorzaken viel de Joodse Raad en de Nederlandse regering in Engeland al snel op. Uit een interne brief van kolonel De Laval aan de Nederlandse vertegenwoordiging blijkt dat men in 1941 naar aanleiding van hoge aantal sterfgevallen vermoedde dat de omstandigheden in het kamp verschrikkelijk waren:

²⁹ De Vries, *Mauthausen 1938-1998*, 82-83.

³⁰ Le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp*, 112.

‘Daar de geïnterneerden voor het grootste deel mannen in de kracht van hun leven zijn, moet de groote sterfte onder hen duiden op harden arbeid, harde behandeling, slechte voeding en slechte hygiënische toestanden.’³¹

De Duitse regering reageerde nauwelijks op Nederlandse verzoeken en vragen over de omstandigheden in het kamp. Op de vraag van Nederland om een bezoek te brengen aan het kamp werd negatief gereageerd: ‘een bezoek aan Mauthausen kon niet worden toegestaan “da für dieses Lager z.Zt. aus organisatorischen Gründen Sperre besteht”’³² Het was ook niet mogelijk om voedselpakketten aan de gevangenen te sturen. De kolonel concludeerde daarom dat Nederland zijn onderdanen op dat moment op geen enkel mogelijke manier kon helpen.³³ Toch hadden de Nederlandse vragen enig effect. Berlijn instrueerde de SS om in het vervolg voorzichtiger te zijn met de gevangenen en het bekendmaken van de doodsoorzaken, om niet opnieuw de aandacht te trekken.³⁴

Ook bij de nabestaanden en de Joodse gemeenschap viel het grote aantal doden onder de jonge gezonde mannen op. Van der Boom stelt dat het overlijden van de mannen bewust naar buiten werd gebracht en niet geheim werd gehouden: ‘de terreur moest zichtbaar zijn.’ Mauthausen moest afschrikwekkend zijn voor de overgebleven Joden in Nederland.³⁵ Ook Presser stelt dat Mauthausen in verband werd gebracht met gruwelijke moorden: Mauthausen werd ‘Moordhuizen’.³⁶ De details waren nog niet allemaal bekend, maar hij stelt dat iedere historicus in 1965 wist was dat het: ‘veel en veel erger was, het was ongelooflijk verschrikkelijk; ook de bangste Jood van die tijd heeft dat nog niet gevreesd.’³⁷ Om het grote aantal doden te verklaren ontstonden er allerlei verhalen, zo ook één over dat Joden zonder bescherming met giftige stoffen moesten werken.³⁸

Zo werd Mauthausen tijdens de oorlog hét symbool van het onrecht onder de Duitse bezetting en de Jodenvervolging in Nederland. Tijdens de eerste jaren van de oorlog was men niet bang voor Auschwitz en Sobibor maar voor Mauthausen. Ook de niet-Joodse inwoners van Nederland waren onder de indruk van het hoge aantal doden in het kamp. Nederlandse burgers waren enige tijd bang om hetzelfde lot te ondergaan:

³¹ Vertrouwelijke brief van kolonel Erik de Laval aan de Nederlandse vertegenwoordiging, 2 september 1941, uit het Nationaal Archief 2.05.80, 2418.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

³⁴ Le Chêne, *Mauthausen. The history of a death camp*, 112.

³⁵ Van der Boom, *‘Wij weten niets van hun lot’*, 162.

³⁶ Presser, *Ondergang*, 93.

³⁷ Ibidem, 87.

³⁸ Bart van der Boom, *‘We leven nog’: de stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 60.

‘De indertijd weggevoerde Nederlandsche Joden uit Enschede schijnen volgens de geruchten nu vrijwel allemaal dood te zijn. Er heerscht van alle kanten een ijzig stilzwijgen om deze sterfgevallen, en voor mij – met vele anderen – vormen zij de obsessie van deze bezetting.’³⁹

Ook bij de Sicherheitspolizei was men zich bewust van de geruchten onder de Nederlandse bevolking. Ze rapporteerde in de zomer van 1942 over het gerucht dat in Nederland de ronde deed over het kamp: men vermoedde dat het werk er zo zwaar zou zijn en de omstandigheden zo slecht, dat de gevangenen uiteindelijk allemaal om het leven zouden komen. De bezetter gebruikte de afschrikwekkende betekenis die het kamp kreeg ook in haar mededelingen en dreigementen. Joden die zich niet aan de regels hielden, zouden naar Mauthausen worden gestuurd. Ook bij de Nederlandse verzetskrant *Het Parool* was de betekenis van Mauthausen al in september 1941 bekend, hoewel men daar ook over de precieze omstandigheden nog in het ongewisse was: ‘Ondanks alle daaromtrent de ronde doende geruchten weet niemand met zekerheid, op welke wijze deze van niets beschuldigde jongens door de Duitse beesten worden vermoord.’⁴⁰

Ondanks alle mysteries rondom het kamp, had de naam alleen een afschrikwekkende werking voor de nog in Nederland verkerende Joden. De Joodse Raad publiceerde op 31 juli 1942 een extra editie van *Het Joodsche Weekblad*. Naast de waarschuwing, die ook al gebruikt is in de inleiding - ‘Alle Joden, die geen Jodenster dragen, zullen naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht worden’⁴¹ - waren er nog meer soortgelijke geboden:

‘Alle Joden, die niet onverwijld gevolg geven aan een tot hen gericht oproep voor de arbeidsverruiming in Duitsland, worden gevangen genomen en naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht.’⁴²

Het was een duidelijke poging van de bezetter om Joods verzet de kop in te drukken. Met de ‘arbeidsverruiming’ boden de Duitsers een vals alternatief, het was een eufemisme voor deportatie naar andere concentratiekampen in het oosten. Er werd namelijk nog een mogelijkheid geboden wanneer ze in eerste instantie geen gehoor hadden gegeven aan de oproep:

³⁹ Van der Boom, ‘*Wij weten niets van hun lot*’, 162.

⁴⁰ ‘Het doodenkamp te Mauthausen’, 11-09-1941, *Het Parool*, geraadpleegd op 8-6-2017

http://www.delpher.nl/nl/kranten/view?query=mauthausen&facets%5Bperiode%5D%5B%5D=1%7C20e_eeuw%7C19401949%7C&page=1&sortfield=date&coll=ddd&resultsidentificer=ddd%3A010900804%3Ampg21%3Aa0016&identificer=ddd%3A010900804%3Ampg21%3Aa0016.

⁴¹ ‘Extra editie. De Duitse autoriteiten maken bekend’, in: *Het Joodsche weekblad*, 31-07-1942.

⁴² Ibidem.

‘Deze of andere straf wordt niet toegepast op die Joden, die zich nog achteraf voor uiterlijk Zondag 9 Augustus 1942, te 5 ure aanmelden, of verklaren, dat zij bereid zijn, aan de werkverruiming deel te nemen.’⁴³

Joden werden hoe dan ook gedeporteerd naar concentratiekampen in het Oosten. De werkverruiming voor deze oproep betekende dan ook niets anders dan dat. De dreiging met het transport naar Mauthausen werd dus enkel en alleen gebruikt om Joden aan te sporen zich vrijwillig te melden. Ook voor onderduikers werd het als afschrikwekkend middel gebruikt:

‘Alle Joden, die zonder toestemming der autoriteiten van woonplaats of woning veranderen – ook indien zij dit slechts tijdelijk doen – worden naar het concentratiekamp Mauthausen gebracht.’⁴⁴

Dat de naam van het kamp, zonder enige context, als waarschuwing werd gebruikt voor mensen die overtredingen begingen laat zien dat de naam van het kamp tijdens de oorlog een begrip was in de negatieve zin van het woord, in ieder geval voor de Joodse gemeenschap.

Mauthausen heeft dus een duidelijke plaats binnen de Nederlandse- en internationale historiografie van de Tweede Wereldoorlog. De bezetter gebruikte het afschrikwekkende imago van het kamp als waarschuwing en om schrik aan te jagen. Ondanks het gruwelijke imago heeft het kamp tegenwoordig in Nederland niet dezelfde bekendheid als bijvoorbeeld Auschwitz of Duitse kampen als Sachsenhausen en Buchenwald. Een oorzaak hiervan komt mogelijk voort uit het feit dat er slechts één overlevende van het kamp was. Daarnaast speelt mee dat in Mauthausen een grote groep Nederlandse communisten en verzetsstrijders gevangen heeft gezeten. Een andere verklaring kan zijn dat het aantal Nederlandse Joodse slachtoffers van Mauthausen in vergelijking met de vernietigingskampen Auschwitz en Sobibor laag was. De betekenis van de industriële moord in de gaskamers werd na 1945 in toenemende mate steeds belangrijker ten koste van de ‘muur’ van Mauthausen, dat tijdens de oorlog als schrikbeeld diende.

Hoofdstuk 2. Mauthausen in de vergetelheid?, 1945-1962

Uit het vorige hoofdstuk blijkt dat veruit het grootste aantal Nederlandse slachtoffers uit Mauthausen van Joodse afkomst was. In dit hoofdstuk zal ik laten zien waarom zij in de eerste

⁴³ Ibidem.

⁴⁴ Ibidem.

jaren na de oorlog geen belangrijke plaats kregen in de Nederlandse herinneringscultuur. Hoewel er nu meerdere monumenten gewijd zijn aan de slachtoffers van Mauthausen en de deportaties naar het kamp, was dit lange tijd allesbehalve vanzelfsprekend. De ontwikkeling van de Nederlandse herinneringscultuur was afhankelijk van verschillende factoren. Door de ligging van Mauthausen centraal in Europa speelden de internationale politiek en gebeurtenissen tijdens de Koude Oorlog een grote rol. De herinneringscultuur was niet alleen afhankelijk van de ontwikkelingen in eigen land, maar ook van die van bondgenoten in de nieuwe West-Europese- en Atlantische allianties. De volgende hoofdstukken gaan, met behulp van historiografie, chronologisch in op de plaats van Mauthausen in de Nederlandse herinneringscultuur.

In de eerste jaren na de oorlog vond in Nederland een monumentengolf plaats. Omdat er nog geen regels en richtlijnen bestonden, kon in theorie iedere Nederlander een monument oprichten voor wie of wat hij wilde. Er ontstond echter snel kritiek op deze onoverzichtelijke situatie. Problematisch waren ook de Nederlanders die in de oorlogsjaren een bedenkelijke rol hadden gespeeld en hoopten hun handen in onschuld te wassen met initiatieven voor gedenktekens. Het pleidooi voor meer controle op de oprichting van gedenktekens had succes. Reeds op 15 oktober 1945 werd een monumentenstop afgekondigd. Voortaan moest er toestemming gegeven worden door het Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Hiertoe werd ook een speciale adviescommissie opgericht waarin verschillende specialisten zitting namen. Voorkomen moest worden dat ongewenste personen of gebeurtenissen geëerd zouden worden. Ook moest de vormgeving van de monumenten esthetisch verantwoord zijn.⁴⁵

Niet alleen werden landelijke regelingen ingesteld, ook werden er lokale comités opgericht die toestemming moesten geven voor de plaatsing van monumenten. Met deze maatregelen kreeg de Nederlandse regering veel invloed op en zeggenschap over de gedenktekens in Nederland. Indirect betekende deze invloed ook dat de regering de gehele openbare herinnering in Nederland kon bepalen. De nationalisering van de herinneringscultuur door deze regelgeving wordt in de historiografie gezien als een belangrijk breekpunt.⁴⁶ Door deze nationalisering moest de nadruk in de openbare herinnering komen te liggen op eenheid, offervaardigheid en vaderlandsliefde. Ido de Haan stelt in *Na de ondergang* dat de nationalisering van de herinneringen aan de geschiedenis van de oorlog

⁴⁵ Rob van Ginkel, *Rondom de stilte: herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011) 49-50.

⁴⁶ Frank van Vree en Rob van der Laarse, *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationaal context* (Amsterdam 2009). Ido de Haan, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997) Van Ginkel, *Rondom de stilte*.

voornamelijk betrekking had op de herinneringen aan verzetsbewegingen. De reden hierachter was de angst voor het communisme en de hoop dit in te dammen.⁴⁷ Door een verhaal te creëren van een eensgezind verzet, zouden de ideologische verschillen tussen de verzetsbewegingen niet meer van belang zijn. Dit leidde er dan ook toe dat er aan aparte slachtoffergroepen geen speciale aandacht meer werd besteed. In verzetskringen had dit voornamelijk betrekking op communisten. Voor de herinnering aan Mauthausen is het vooral van belang dat het specifieke Joodse slachtofferschap geen rol kreeg.

Voorals communisten gingen niet akkoord met het teniet doen van de ideologische verschillen. Zij bleven herinneren en herdenken zien als een politieke aangelegenheid. De Februaristaking bleef bijvoorbeeld een belangrijk onderdeel van de communistische identiteit. Dat het enige openlijke verzet tegen de Jodenvervolging in Nederland een communistisch initiatief was, werd breed uitgedragen. Het was het centrale onderwerp van het antifascistische verhaal.⁴⁸ Dit was dan ook een groot verschil met het nationale idee van het slachtofferschap. Maar net als communisten refereerden veel oude verzetsbewegingen ook aan het lot van de Joden. De Haan stelt dat het motief hierachter veelal bepaald werd doordat deze groepen de geestelijke erfenis van ‘het verzet’ wilden worden.⁴⁹ Het verzet ontleende zijn mythische reputatie mede aan de Februaristaking. Joden kregen na de oorlog vaak te horen dat ze dankbaar moesten zijn, omdat ze hun leven te danken zouden hebben aan het verzet. De herinneringen aan verzetsbewegingen en de hulp aan Joden raakten daardoor verstrengeld.⁵⁰ De Februaristaking werd een groot onderdeel van de nationale herinnering, dit terwijl Jodenvervolging nooit het belangrijkste thema was van de meeste (communistische) verzetsbewegingen. De herinnering hieraan werd dan ook een herinnering aan het dappere verzet.

Binnen de Joodse gemeenschap zelf kreeg de plaats waar de eerste grote deportaties naar Mauthausen begonnen al snel een grote betekenis. In 1946 kwam er een verzoek voor een Joods monument op het Jonas Daniël Meijerplein.⁵¹ De houding van de gemeente Amsterdam paste binnen het nationale herdenkingsbeleid. De wethouder en de directeur Publieke Werken wezen het voorstel af. Ze wilden geen onderscheid maken tussen Joodse- en niet-Joodse slachtoffers. Bovendien vonden ze het plein überhaupt niet geschikt voor de plaatsing van een monument. Drie jaar later bleek het plein echter wel geschikt voor een

⁴⁷ De Haan, *Na de ondergang*, 83-84.

⁴⁸ Ibidem.

⁴⁹ Ibidem, 85.

⁵⁰ Ibidem, 85.

⁵¹ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 122.

monument ter herinnering aan de Februaristaking.⁵² Naast een aantal van deze particuliere gedenktekens werden er ook plannen gemaakt voor nationale monumenten. Dit waren gedenktekens voor groepen die de natie als geheel diende te herdenken. Er ontstond een plan voor een nationaal monument in Amsterdam, de Erebegraafplaats in Bloemendaal, drie identieke monumenten in de voormalige kampen Westerbork, Amersfoort en Vught en daarnaast voor specifieke groepen zoals het leger, de marine, de koopvaardij en de Canadezen, en voor specifieke gebeurtenissen zoals de terugkeer van koningin Wilhelmina en de Duitse capitulatie.⁵³

Nationale monumenten voor burgerslachtoffers werden afgewezen. Verzoeken hiertoe van comités in zwaar getroffen steden als Rotterdam en Nijmegen werden dan ook niet ingewilligd. Hetzelfde gold voor monumenten voor gedeporteerde of vermoorde Joden. De overheid was bang dat er teveel van dit soort verzoeken zouden komen. In de eerste jaren na de oorlog moesten de gedenktekens dan ook voornamelijk eenheid uitstralen. Na de bevrijding bestond er optimisme over een nieuwe volkseenheid, zonder de vooroorlogse verschillen.⁵⁴ Toch blijkt uit alles dat de aandacht voornamelijk ging naar gevallen verzetsmensen en in mindere mate naar militairen en agenten. Bij de bouw van het monument op de Dam werden stukjes Damgrond symbolisch verkocht. Geld dat overbleef na de bouw zou worden gedoneerd aan de nabestaanden van verzetsslachtoffers en aan de Oorlogsgravenstichting. Deze stichting werd in 1946 opgericht, met steun van de overheid, het koningshuis, het Rode Kruis, verenigingen van oud-gevangenen en representanten van voormalige verzetsgroepen en had tot doel het onderhouden van Nederlandse oorlogsgraven in het buitenland.

De extra opbrengsten van het nationale monument, een monument bedoeld voor alle slachtoffers, gingen dus specifiek naar verzetsmensen en niet naar andere slachtoffergroepen. Het monument op de Dam moest dan ook uitstralen dat: 'Het ganse Nederlandse volk één was in zijn verzet tegen de onderdrukker.'⁵⁵ Toen het uiteindelijk op 4 mei 1956 onthuld werd, was er toch ook kritiek. Zo vond men de symboliek te christelijk, de inscriptie juist te atheïstisch en was er geen aandacht besteed aan de slachtoffers van Indonesië en Korea.⁵⁶ Opvallend genoeg bestond er geen kritiek op het feit dat er ook geen enkele aandacht geschonken werd aan Joodse slachtoffers. Het monument op de Dam was een

⁵² Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 122.

⁵³ *Ibidem*, 52.

⁵⁴ *Ibidem*, 57.

⁵⁵ *Ibidem*, 68.

⁵⁶ *Ibidem*, 78.

schoolvoorbeeld van het beleid van de overheid. Een andere reden voor het gebrek aan Joodse monumenten kwam doordat monumenten vooral door eigen comités en slachtoffergroepen werden opgericht. Voor de bijna compleet weggevaagde Joodse gemeenschap was het onmogelijk om voor alle slachtoffers en gebeurtenissen een gedenkteken op te richten.

In *Sta een ogenblik stil* stelt Wim Ramaker dat het gebrek aan gedenktekens voor Joodse slachtoffers ook een gevolg was van de schaamte en verlegenheid die veel Nederlanders voelden direct na de oorlog.⁵⁷ Van Ginkel betoogt terecht dat dit niet klopt. Door het beleid van de overheid werden er helemaal geen gedenktekens opgericht voor slachtoffers. Er waren bijna alleen maar dank- en eerbetonen.⁵⁸ Dat de nadruk - door de nationalisering van de herinnering aan de oorlog - kwam te liggen op eenheid, offervaardigheid en vaderlandsliefde blijkt ook uit de omgang met de herinnering aan Mauthausen. Op 19 januari 1955 kreeg de Nederlandse ambassade in Wenen het verzoek van de Oostenrijkse regering om - net als de Sovjet-Unie, Polen, Italië en Zuid-Slavië - een gedenkteken in het voormalige kamp op te richten ter nagedachtenis aan alle gestorven Nederlanders daar. De besluitvorming over de oprichting hiervan liet de regering over aan de Oorlogsgravenstichting en aan de Nederlandse Vereniging van Ex-politieke Gevangenen (Expogé), opgericht in september 1945 door voormalige leden van verzetsbewegingen en gijzelaars.

De Oorlogsgravenstichting adviseerde om geen monument in Mauthausen te plaatsen. De Nederlandse overheid had ten slotte – met uitzondering van Nederlands-Indië - nog nooit een monument buiten eigen grondgebied geplaatst en gefinancierd. Ook was men van mening dat met het nationale monument op de Dam en de Erebegraafplaats in Bloemendaal alle oorlogsslachtoffers symbolisch vertegenwoordigd waren. Daarnaast zou het problematisch zijn om in één specifiek kamp een gedenkteken op te richten. Dit zou tot gevolg hebben dat er in andere kampen ook Nederlandse gedenktekens geplaatst zouden moeten worden, wat niet wenselijk was omdat een groot aantal van de voormalige kampen in de Sovjet-Unie of de DDR lag.⁵⁹

Het derde argument van de Oorlogsgravenstichting is vergezocht. In tegenstelling tot Mauthausen was het namelijk in lang niet alle kampen gebruikelijk en mogelijk om per land

⁵⁷ Wim Ramaker, *Sta een ogenblik stil. Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980). Uit Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 118.

⁵⁸ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 118-120.

⁵⁹ NA. Z.05.118. 13291, Min. BuZa. Memorandum 25 november 1959. Onderwerp: gedenktekens in Duitse concentratiekampen.

een eigen gedenkteken op te richten. Dat Mauthausen in het Russische gedeelte van Oostenrijk lag, lijkt ook mee te spelen in de besluitvorming. Op 3 februari werd gevraagd welke West-Europese landen het voornemen hadden om een monument op te richten. Hierbij werd specifiek verwezen naar de ligging van het kamp in de Sovjetzone.⁶⁰ De vraag was dan ook of Nederland zich wilde bezighouden met dit soort activiteiten voorbij het IJzeren Gordijn. De spanningen tussen Oost en West waren duidelijk merkbaar in de besluitvorming rondom het monument. Nederland was afhankelijk van de houding van de Westerse bondgenoten in zijn keuze om wel of niet mee te doen. Het ministerie van Buitenlandse Zaken overlegde eind februari met vertegenwoordigers van de Expogé over de mogelijke gevolgen. Men dacht dat er problemen zouden komen wanneer Nederland ook gedenktekens zou plaatsen in Auschwitz en Theresienstadt. De gedachtegang hierachter was dat wanneer dit zou gebeuren de Sovjet-Unie dit zou kunnen gebruiken als anti-(West-)Duitse propaganda. Daarnaast werd nogmaals benadrukt dat het ondoenlijk was om in elk kamp gedenktekens te plaatsens.⁶¹

Toch werd er in 1955 een Nederlandse gedenkplaat geïnstalleerd in Mauthausen. Een aantal oud-gevangenen trad in contact met het ministerie van Buitenlandse Zaken over het voornemen om een koperen gedenkplaat te plaatsen ter nagedachtenis aan de slachtoffers van het Englandspiel. Het idee was ontstaan ter ere van de tienjarige bevrijding van het kamp. Het initiatief kwam van de heer G. Paardehaar, een oud-gevangene van Dachau. Zijn eerste vrouw was overleden in Mauthausen. Hij was lid van de lokale afdeling van de Expogé in Den Haag⁶² en stond bekend als bestuurslid van ‘het bona-fide Nederlandse Dachau Comité’.⁶³ Gezien de grote verering van verzetsmensen en de mythe rondom het Nederlands verzet is het niet verwonderlijk dat het ministerie na de eerdere afwijzing wel zeer positief reageerde op dit nieuwe verzoek. Hoewel de regering geen financiële steun kon geven ondersteunde ze het idee en onderhield ze de correspondentie met de Oostenrijkse regering om snel toestemming te krijgen voor plaatsing.⁶⁴ De steun vanuit de regering voor een Nederlands monument voor de geheim agenten past daarmee in de nationale herinneringscultuur van die jaren.

In 1957 kwam er een nieuw voorstel om een groter deel van de Nederlandse

⁶⁰ Minute aan de Nederlandse ambassade in Wenen, 3 februari 1955.

⁶¹ Gezant aan minister van Buitenlandse Zaken, 28 februari 1955.

⁶² Interne nota's.

⁶³ In tegenstelling tot het communistische Dachau Comité. Geheime nota: ‘Groeiende tegenstellingen in het Internationale Dachau-Comité’, 20 juli 1961, inlichtingendienst, <http://www.inlichtingendiensten.nl/ambtsberichten/604293.pdf>, geraadpleegd op 23 juni 2017.

⁶⁴ Brief van de minister van Buitenlandse Zaken aan de gezant in Oostenrijk ‘Gedenkteken concentratiekamp Mauthausen’, 18 april 1955.

slachtoffers van Mauthausen te herdenken. Ditmaal kwam er een verzoek van het Comité International de Mauthausen (CIM) voor het stichten van een mausoleum voor alle niet-identificeerbare menselijke resten die gevonden waren in het kamp.⁶⁵ Dit internationale comité werd naar eigen zeggen al voor de bevrijding van het kamp opgericht. Hier werd gerefereerd aan de eerste pogingen van verzet binnen de poorten in 1943. Het CIM werd opgericht door voornamelijk linkse verzetsmensen uit Frankrijk, die gevangen hadden gezeten in Mauthausen. De organisatie had communistische en socialistische wortels. In de eerste jaren na de oorlog hielden ze zich vooral bezig met gedenkplaatsen en herdenkingen in Oostenrijk.⁶⁶ De Nederlandse regering onderhield geen direct contact met het Comité, ook niet via de door de overheid gefinancierde organisaties als Expogé. De anticommunistische spanningen van de Koude Oorlog hadden zeker invloed op de omgang met het CIM. Het Comité hield de contacten in Nederland echter warm via Paardehaar. Hij zocht op persoonlijke titel contact met het Comité.

Op 14 september 1955 ontving Paardehaar de brief van het Comité, waarin de wens werd geuit tot het oprichten van het mausoleum. Tevens blijkt uit correspondentie tussen Paardehaar en Expogé uit 1956 dat er al eerder onvrede was binnen het internationaal comité over het Nederlandse beleid. Nadat door Frankrijk een aantal Nederlandse slachtoffers geïdentificeerd werden, koos de regering in samenspraak met Expogé en de Oorlogsgravenstichting voor het stil houden hiervan. Nabestaanden werden niet geïnformeerd en de resten werden bijgezet in het algemene Nederlandse oorlogsgraf in Salzburg.⁶⁷ Eind oktober diende Paardehaar het officiële verzoek in tot mede-subsidiering van het mausoleum door de Nederlandse overheid. Uit het advies dat de Oorlogsgravenstichting in november uitbracht, blijkt dat de medewerking van Nederland voornamelijk afhankelijk zou zijn van de eventuele deelname van de West-Europese bondgenoten. Wanneer zij zouden deelnemen, zou Nederland dit beleid volgen. Tevens wees men erop dat:

‘Voor de slachtoffers van alle concentratiekampen – dus ook Mauthausen – reeds een nominatieve herdenking door de Stichting is voorzien en gedeeltelijk ten uitvoer gebracht, zulks door vermelding in gedenkboeken, te plaatsen in nissen van voor de verschillende kampen opgerichte gedenktekens.’⁶⁸

⁶⁵ Brief van dhr. G. Paardehaar aan dhr. Hofman, 25 februari 1957.

⁶⁶ ‘Comité International de Mauthausen’, <http://www.mkoe.at/en/about/comite-international-de-mauthausen>, geraadpleegd op 23 juni 2017.

⁶⁷ Brief van dhr. G. Paardehaar aan de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke Gevangenen, 18 oktober 1956.

⁶⁸ Advies van H.G. van Anrooy-de Kempnaer presidente van de Oorlogsgravenstichting aan het ministerie van Buitenlandse Zaken ‘Mausoleum te Mauthausen’, 17 november 1956.

De Stichting was dus van mening dat de slachtoffers van concentratiekampen naar verhouding al voldoende werden herdacht in Nederland. In kamp Vught was er in 1947 inderdaad al een gedenkteken onthuld door prinses Juliana. Dit gedenkteken was tekenend voor de aandacht voor de Joodse slachtoffers van concentratiekampen. De gedenkplaat bestond uit 349 namen van voormalige verzetsmensen die werden omgebracht in het kamp. Er was totaal geen aandacht voor de in totaal 31.000 mensen, waarvan ongeveer 12.000 Joden, die in het kamp opgesloten zaten en werden gedeporteerd. Dit laat zien dat op dat moment de interesse van de overheid minimaal was voor andere slachtoffergroepen dan verzetsmensen.

De regering was van mening dat de nationale monumenten iedere Nederlander vertegenwoordigden en dat daarmee ook aparte slachtoffergroepen voldoende vertegenwoordigd waren. Dat er wel een Nederlands gedenkteken bestond voor de agenten van het Englandspeel werd als logisch beschouwd. Zij hadden zich namelijk voor het land opgeofferd. In januari 1957 volgde een tweede advies over de bouw van het mausoleum, ditmaal van de Nederlandse ambassade in Parijs. Van de veertien landen die hetzelfde verzoek als Nederland ontvingen, reageerden alleen de verliezende partijen uit de Tweede Wereldoorlog, Italië en de Bondsrepubliek Duitsland, positief. De laatste onder het voorbehoud dat de DDR niet zou deelnemen. Oostenrijk zag af van deelname omdat de Oostenrijkse vertegenwoordiger in het CIM, dr. Durmayer, communist was. Denemarken zag af vanwege het lage aantal Deense slachtoffers.⁶⁹

De Nederlandse ambassadeur benadrukte in zijn brief dat zich in het comité een groot aantal communisten bevond. Hij maakte ook een duidelijk onderscheid tussen het aantal doden uit het kamp van landen voor- en achter het IJzeren Gordijn. Tevens minimaliseerde hij het aantal Nederlandse slachtoffers naar 77.⁷⁰ Dat er onduidelijkheid bestond in Nederland over het aantal slachtoffers blijkt ook uit een artikel van het *Algemeen Handelsblad* van 28 september 1956 over de opening van de Nederlandse erebegraafplaats in Salzburg. Hieruit blijkt dat de auteur geen flauw benul had van het aantal slachtoffers. De krant berichtte over 'de 55 Nederlanders die in het concentratiekamp Mauthausen overleden zijn.'⁷¹ Overigens was het werkelijke dodental wel bekend bij de overheid, gezien de aantekeningen gemaakt op de brief van de Nederlandse ambassadeur. Uiteindelijk leidde de anticommunistische houding in de jaren '50 tot de afwijzing van de Nederlandse deelname aan het mausoleum. De officiële verklaring van de overheid in juli 1958 was dat het CIM te veel door communisten

⁶⁹ Brief Nederlandse ambassade in Parijs aan het ministerie van Buitenlandse Zaken 'Mausoleum te Mauthausen', 24 januari 1957.

⁷⁰ Ibidem.

⁷¹ 'Monument voor omgekomen Nederlanders te Mauthausen', *Algemeen Handelsblad*, 28 september 1956.

geïnfiltreerd was. Daarnaast werd Paardehaar niet erkend als Nederlandse vertegenwoordiger binnen het comité, omdat hij geen lid was van een Nederlands Mauthausen Comité. De Expogé weigerde vervolgens om een Nederlandse afdeling van het comité op te richten omdat deze teveel banden zou krijgen met communistische instellingen. De regering concludeerde dat zij geen medewerking kon verlenen aan een organisatie als hier geen Nederlandse afdeling in vertegenwoordigd was. Daarnaast werd nogmaals benadrukt dat de Nederlandse slachtoffers overal in Nederland al herdacht werden en dat er zelfs een apart erekerkhof was in Salzburg voor Nederlandse slachtoffers.⁷²

Het is opvallend dat Nederland, in tegenstelling tot andere landen uit West- en Oost-Europa, geen officiële vertegenwoordiging had in de CIM en ook niemand hier initiatief toenam. Er bestond namelijk de mogelijkheid om een Nederlandse afdeling op te richten, iets wat niet nieuw zou zijn. In 1956, twee jaar eerder, werd na discussies over een monument voor een urn, meegebracht door overlevenden van Auschwitz, het Nederlands Auschwitz Comité opgericht. Sindsdien werd een jaarlijkse herdenking georganiseerd.⁷³ Voor Mauthausen echter kwam er geen soortgelijk initiatief. Een oorzaak hiervan kan zijn dat er slechts weinig communisten of verzetsmensen gevangen gezeten hebben. Zij stonden vaak aan de basis van dit soort comités en wisten zich beter te organiseren. Het kleine aantal Joden dat de oorlog overleefde kon uit psychisch zelfbehoud niet anders dan de gruwelijke herinneringen voor zichzelf te houden en kwam dus ook niet tot een initiatief.⁷⁴ Bovendien waren er geen overlevenden van Mauthausen en amper nabestaanden die zitting zouden kunnen nemen in een comité. Deze nabestaanden hadden vaak andere dingen aan hun

Hoofdstuk 3. Groeiende aandacht voor kamp Mauthausen. , 1962-1978

Na de starre jaren vijftig, waarin er geen ruimte bleek voor de publieke herdenking van Mauthausen en het Joodse slachtofferschap, brak er met de jaren zestig een nieuw tijdperk aan. Dat ging niet van de ene op de andere dag, de overgang die in de jaren zestig plaatsvond begon al halverwege de jaren vijftig. In 1960 werden er plannen gemaakt voor het eerste Joodse monument in Nederland in de Hollandsche Schouwburg, ook werd het Anne Frank Huis ternauwernood gered van de sloop. In dit hoofdstuk staat een nieuwe periode centraal die begint met de opening van het eerste nationale Joodse monument van Nederland in 1962 en

⁷² Interne brief dhr. Hofman van het ministerie van Buitenlandse zaken 'Mausoleum Mauthausen', 3 juli 1958.

⁷³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 126-128.

⁷⁴ Madelon de Keizer en Marije Plomp (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010) 14-15.

eindigt in 1978. In deze periode veranderde er veel in de buitenlandse politiek en de herinnering aan de oorlog. Evenals ervoor, is ook in deze periode de Koude Oorlog van invloed op de herinnering aan het kamp. Dit is voornamelijk zichtbaar in het buitenlandse herdenkingsbeleid. Er was dus, mede door de Koude Oorlog, een duidelijk verschil tussen de binnenlandse- en buitenlandse politiek van herinnering.

In de historiografie bestaat onenigheid over de overgang van het nationale herdenkingspolitiek naar een beleid met meer ruimte voor andere slachtoffergroepen. In *Een open zenuw* stelt Madelon de Keizer dat de komst van een nieuwe generatie, aan het einde van de jaren vijftig het einde betekende van de nationale herinnering aan de oorlog. De nieuwe generatie dacht niet alleen anders over religie, verzuiling en seksuele moraal, ook stelde ze kritische vragen over het recente verleden en de omgang daarmee. De kritiek op het beleid van nationale herinnering leidde tot meer aandacht voor andere slachtoffergroepen.⁷⁵ Vanuit links-socialistische kring klonk er in 1958 al een ander geluid. Er werd geprotesteerd tegen het nationale herinneringsbeleid. De voorzitter van de Pacifistische Socialistische Partij, Henk van Steenis, stelde in de Tweede Kamer dat: ‘de verheerlijking van de oorlogshelden een verouderd romantisch idee is’, en dat: ‘het merendeel van het Nederlandse volk terugdenkt aan de vergaste Joden, de in concentratiekampen omgekomenen en de vele andere slachtoffers van het geweldloze verzet.’⁷⁶ Daarbij moet aangetekend worden dat Van Steenis namens een kleine groep progressieven sprak en dat dit niet de heersende opvatting in Nederland was.

Van Ginkel ziet in 1960 een kleine kentering in de bestaande consensus. De schendingen van verschillende Joodse monumenten en synagogen leidden tot veel verontwaardiging en aandacht in de Nederlandse media.⁷⁷ Toch is hij net als de meeste auteurs van mening dat de echte verandering pas later in de jaren zestig op gang kwam.⁷⁸ Dat een duidelijke kentering in de herinneringscultuur niet van de ene op de andere dag ontstond is logisch. Het was een geleidelijk proces waarin onder andere progressieve linkse jongeren vaak het initiatief namen.

Het beeld dat De Keizer schetste wordt daarin ook onderbouwd. In de jaren zestig en zeventig vond een culturele revolutie plaats en was er sprake van een omslag van de maatschappelijke verhoudingen. De aanzwellende kritiek op de dominante positie van de

⁷⁵ De Keizer en Plomp(red.), *Een open zenuw*, 15.

⁷⁶ *Leeuwarder Courant*, 12 mei 1958, geciteerd uit: Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 86-87.

⁷⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 80.

⁷⁸ Van Vree, *De dynamiek van de herinnering*, 72.

De Haan, *Na de ondergang*,
Van Ginkel, *Rondom de stilte*.

kerken in de samenleving luidde een nieuwe tijd in die gepaard ging met de verwerping van de traditionele herdenkingscultuur.⁷⁹ Deze cultuur was dan ook onlosmakelijk verbonden met de maatschappelijke verhoudingen. De verwerping van de traditionele herinneringscultuur kwam neer op de ondermijning van de vertrouwde nationalistische en ideologische voorstellingen waarin eenheid en continuïteit het belangrijkste waren. Er kwam voor het eerst sinds het einde van de oorlog aandacht voor de verschillende slachtoffergroepen van de oorlog. De nadruk kwam te liggen op verscheidenheid en op het leed van verschillende bevolkingsgroepen. Hun ervaringen tijdens de oorlog kwamen steeds meer centraal te staan. Van Vree stelt terecht dat er een fundamentele verschuiving plaatsvond naar een pluralistische herinneringscultuur.

Deze verschuiving had tot gevolg dat er ook meer aandacht kwam voor het Joodse slachtofferschap en leed tijdens de oorlog. De Jodenvervolgving kreeg een centralere plaats in de herinnering. Een belangrijke impuls hiertoe was de brede publieke belangstelling voor de Jodenvervolgving en het Derde Rijk naar aanleiding van het Eichmann-proces in 1961. Ook de publicatie van Jacques Pressers *Ondergang* in 1965 leidde tot meer bewustwording en aandacht voor het lot van de Joden.⁸⁰ Van Vree stelt dat de nieuwe inzichten leidden tot een identiteitscrisis in Nederland waarin het zelfbeeld overhoop lag.

Dat er meer ruimte ontstond voor het slachtofferschap was ook zichtbaar in de omgang met Mauthausen. In de voorgaande jaren was er niet tot nauwelijks aandacht geweest voor het kamp en de slachtoffers. Vanaf 1965 kwam hier verandering in. De Oorlogsgravenstichting begon vanaf dat jaar met het organiseren van reizen naar voormalig concentratiekampen. In samenwerking met de Nederlandse ambassade organiseerde ze reizen naar Mauthausen en de nevenkampen Gusen en Ebensee en werd er een bezoek gebracht aan het ereveld in Salzburg. De reizen naar Mauthausen werden gecombineerd met een bezoek aan het voormalig concentratiekamp Dachau. In eerste instantie was dit initiatief alleen voor de nabestaanden, later werden de reizen ook voor de pers aangeboden.⁸¹ In mei 1970 publiceerde *De Tijd* een uitgebreid reisverslag van een reis naar Mauthausen en Dachau onder begeleiding van de Oorlogsgravenstichting.⁸² Met dit initiatief ontstond ook een nieuw motief voor de bezoeken

⁷⁹ Van Vree, *De dynamiek van de herinnering*, 72.

⁸⁰ De Keizer en Plomp(red.), *Een open zenuw*, 15.

⁸¹ Stukken betreffende het ondersteunen door de Nederlandse ambassade van de Oorlogsgravenstichting bij de door de stichting georganiseerde pelgrimsreizen voor familieleden van oorlogsslachtoffers naar het ereveld te Salzburg en de gedenkplaatsen in Gusen, Mauthausen en Ebensee. Uit het Nationaal Archief inventaris: 2.05.235, nummer 226.

⁸² 'Bezoek maakt oorlog slechts raadselachtiger. Mauthausen en Dachau na vijftig jaar', in: *De Tijd: dagblad voor Nederland*, 2-5-1970.

aan de kampen, namelijk het onderwijzen van een nieuwe generatie en het waarschuwen voor de gevolgen van het fascisme:

‘... worden beide kampen in takt gehouden en tot monument verheven als waarschuwing voor degenen die het niet meer goed beseffen, of voor degenen die het niet meer kunnen weten omdat ze na de oorlog geboren zijn.’⁸³

De kampen waren daarom niet enkel meer van betekenis als herinnering aan de oorlog en als herdenkingsplaats, maar juist ook als afschrikmiddel in de huidige tijd: ‘.. om ze er van te overtuigen dat de wereld van toen niet meer terug mag komen. Dat zij een wereld moeten scheppen waar de waardering voor iedere mens gelijk is.’⁸⁴

Uit deze verslagen bleek dat de desastreuze gevolgen van de Jodenvervolging en de Duitse bezetting langzaam meer bekendheid kregen in Nederland. Meer aandacht betekende echter nog geen complete transformatie van de herinneringscultuur. In 1962 vonden er meerdere antisemitische incidenten plaats, in Amsterdam, Enschede en Amersfoort waren er schendingen van synagogen en Joodse monumenten. Hieruit bleek dat de ernst van de oorlog nog niet overal was doorgedrongen.⁸⁵ Hoewel er meer aandacht kwam voor het slachtofferschap van verschillende groepen Nederlanders, ging deze aandacht niet specifiek uit naar het Joodse leed. Dit is zichtbaar in de oprichting van een monument aan het einde van de jaren zestig in Hilversum. In augustus 1969 ontstond er een eerste idee voor dit monument in Nederland, exclusief gericht op de herinnering van Mauthausen. In Hilversum werd gediscussieerd over het contrast tussen de herdenking op 4 mei en het vieren van de bevrijding op 5 mei, waarbij de vraag werd gesteld hoe de jeugd het beste betrokken kon worden bij de geschiedenis en de herinnering aan de oorlog. De gemeente organiseerde daarom een bijeenkomst waarbij vertegenwoordigers van het Hilversums Comité voor nationale volksfeesten, de Commissie Jeugdappel, maar ook van Voormalig Verzet Nederland (VVN) aanwezig waren.⁸⁶

De VVN werd in 1947 opgericht als een federatie van lokale verenigingen van oud-verzetstrijders. De vereniging zette zich in als belangenbehartiger van oud-verzetssmensen en nabestaanden, maar ook om een blijvende en waardige herdenking te organiseren voor de gevallen van de Tweede Wereldoorlog.⁸⁷ De vertegenwoordiger van de VVN in Hilversum

⁸³ Ibidem.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ De Haan, *Na de ondergang*, 118.

⁸⁶ Verslag van de bijeenkomst op 27 augustus 1969 in het gebouw “de Echo” door A. Goubitz, 27-8-1969, uit Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Secretarie-Archief Gemeente Hilversum 1970-1979, inventarisnummer 1962.

⁸⁷ ‘Voormalig verzet heft zichzelf op’, 27-04-2010, *De Volkskrant*, 15-7-2017.

was Bill Minco. Hij was Joods én oud lid van het Geuzenverzet. Voor zijn verzetsactiviteiten werd hij in 1941 gearresteerd. Via de gevangnissen in Scheveningen, Münster en Untermaßfeld kwam Minco in mei 1943 in Mauthausen terecht. Daarna heeft hij nog in Auschwitz, Groß-Rosen en Dachau vastgezeten.⁸⁸ Minco was de enige Nederlandse jood die Mauthausen overleefde en schreef hier ook gedichten over. Hij zag het als zijn plicht om zijn ervaringen voor volgende generaties op te schrijven met als doel: ‘Wij mogen nooit vergeten; we moeten blijven herdenken en vooral lering trekken uit wat mensen mensen kunnen aandoen.’⁸⁹

Met deze motivatie was hij ook betrokken bij de oprichting van een monument in Hilversum. Het monument bestaat uit een steen uit de groeve van Mauthausen, die hij hoogstpersoonlijk had meegenomen tijdens een reis naar het voormalige kamp. Het werd op 4 mei 1970 onthuld in gezelschap van de nabestaanden van gesneuvelde Engelse militairen.⁹⁰ Het monument was dan ook niet specifiek bedoeld voor de Joodse slachtoffers. Op de sokkel bij de gedenkplaats staat een inscriptie met de tekst: ‘Deze steen uit het vernietigingskamp Mauthausen zij de komende generaties een teken.’⁹¹ Het monument ter ere van de slachtoffers van Mauthausen was dus opgericht met het doel om volgende generaties te waarschuwen. Het was niet specifiek op de Joodse slachtoffers gericht, maar op alle slachtoffers van Mauthausen. De Haan betoogt dan ook terecht dat er in de herinneringscultuur niet daadwerkelijk meer aandacht kwam voor de Jodenvervolging. Er werd hieraan in ongeveer dezelfde mate gerefereerd als in de jaren vijftig. Het grote verschil was het aantal nieuwe groepen die aandacht besteedden aan de slachtoffers en de vergrote aandacht ervoor door nieuwe media, zoals de televisie.⁹²

Ingewikkelder bleek het Nederlandse beleid met betrekking tot de omgang met Mauthausen in Oostenrijk zelf. Dit was niet alleen met de gevangenen en herdenkingen in Mauthausen het geval, maar ook in de concentratiekampen, die nu achter het IJzeren gordijn lagen. Aan het begin van de jaren zestig bleek dit bijvoorbeeld na de oprichting van het Nederlands Auschwitz Comité. Er werd geen aandacht besteed aan de jaarlijkse Auschwitz herdenking in Nederland omdat het Comité contacten zou hebben met communisten. Vanaf de

⁸⁸ Bill Minco, *Koude voeten* (Nijmegen 1997) 10-13.

⁸⁹ Minco, *Koude voeten*, 153.

⁹⁰ Mededeling burgemeester Hilversum op 27 april 1970, uit Streekarchief Gooi- en Vechtstreek, Secretarie-Archief Gemeente Hilversum 1970-1979, inventarisnummer 1962.

⁹¹ Notulen gemeente Hilversum 22 april 1970, uit Streekarchief Gooi en Vechtstreek, Secretarie-Archief Gemeente Hilversum 1970-1979, inventarisnummer 1962.

Zie ook de bijlage voor foto's van het monument.

⁹² De Haan, *Na de ondergang*, 117.

opstand in Hongarije in 1956 was de omgang nog problematischer. Dit bleek toen er gevraagd werd om Nederlandse financiële steun voor een internationaal monument in Auschwitz in 1962. Net zoals eerder bij Mauthausen werd ook deze aanvraag geweigerd en werd er benadrukt dat er al een nationaal monument in Amsterdam was. Ook de Expogé, de Nationale Federatieve Raad en andere Nederlandse organisaties wilden geen ondersteuning verlenen aan het Comité.⁹³ Mauthausen was dus zeker geen uitzondering in het Nederlandse beleid.

Dat de angst voor het communisme bij het ministerie van Buitenlandse Zaken een grote rol speelde in de omgang met Mauthausen, blijkt ook uit de afwijzing van de Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk op de uitnodiging van het Internationaal Comité. In april 1965 werd de ambassade uitgenodigd voor de onthulling van een nieuw monument in Gusen, gesticht door het Comité. De ambassade liet weten geen afvaardiging te sturen naar een initiatief van een communistische organisatie.⁹⁴ In 1965 vond ter ere van de 20-jarige bevrijding van het kamp een extra uitgebreid programma plaats rondom de herdenking. Opvallend is de kleine Nederlandse vertegenwoordiging: er waren 10 Nederlanders aanwezig. Onder dit aantal bevond zich ook de vervangende vertegenwoordiger van de ambassadeur, die vanwege verplichtingen in het buitenland niet aanwezig kon zijn. In vergelijking met landen als Frankrijk (400), Italië (350) en Hongarije (200) was dit aantal wel erg gering; ook uit kleinere landen als België (200) en Luxemburg (20) waren veel meer mensen aanwezig.⁹⁵

Ook in 1966 stuurde Nederland een plaatsvervangend vertegenwoordiger. In 1968 kwam hier verandering in met de onthulling van een nieuw gedenkteken in het kamp. In de vooraankondiging van het herdenkingsprogramma bleek dat de DDR een eigen monument ging onthullen. Dat de betrekkingen tussen Nederland en de DDR nog moeizaam waren blijkt uit de Nederlandse reactie op de aankondiging. In reactie op de onthulling van het DDR-monument werd besloten om dat jaar, en de jaren erop volgend, helemaal geen vertegenwoordiging te sturen.⁹⁶ Internationaal gezien was het Nederlandse beleid door de spanningen tussen Oost en West veel terughoudender dan het nationale beleid. In de afzijdige houding van de Nederlandse regering jegens het Auschwitz Comité kwam in 1966 een einde. De nieuwe minister-president, J.M.L.Th. Cals, stelde met zijn regering 30.000 gulden

⁹³ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 488-490.

⁹⁴ Brief Nederlandse ambassade aan het International Comité de Mauthausen, 22-4-1965, uit het Nationaal Archief. Stukken betreffende de jaarlijkse dodenherdenking in Mauthausen, georganiseerd door de Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen. Archief 2.05.235, nummer 235.

⁹⁵ Vorläufiges Programm 1965, NA 2.05.235, 235.

⁹⁶ Vorläufiges Programm 1967, NA 2.05.235, 235.

beschikbaar voor het internationale Auschwitzmonument. Ook werd de Auschwitzherdenking massaal bezocht en werd er veel aandacht aan besteed door de media.⁹⁷ Deze nieuwe aandacht voor Auschwitz veranderde echter weinig aan de aandacht voor Mauthausen. De invloed van de angst voor het communisme was nog steeds herkenbaar aanwezig in de houding van de Nederlandse ambassade in Wenen.

Het internationale comité trachtte verandering te brengen in de gebrekkige belangstelling vanuit Nederland voor Mauthausen. In 1967 probeerde de nieuwe voorzitter, Bob Sheppard, in contact te komen met Nederlandse oud-gevangenen om de ontbrekende landen ook zitting te laten nemen in het comité. Nederland was nog het enige ontbrekende land, nadat hij succesvol contacten had gelegd in Noorwegen. Via de oud-verzetsstrijder Willem (Bib) van Lanschot kwam Sheppard in contact met A.J. Steins uit Maarn.⁹⁸ Laatstgenoemde had het voornemen om een Nederlandse afdeling van het Mauthausen comité op te richten. Het is opvallend dat Sheppard benadrukt dat het comité onafhankelijk is en dat het tot doel heeft: ‘of keeping our International Committee out of all purely political problems. It is a forum where all nations, ideas, religions are welcome’⁹⁹ Hiermee probeerde hij te benadrukken dat het geen communistische organisatie was. Deze tweede poging om een Nederlandse Mauthausen comité op te richten mislukte wederom, om onbekende oorzaken.

Aan het einde van de jaren zestig en het begin van de jaren zeventig bleek wederom de grote invloed van de Koude Oorlog op de omgang met Mauthausen. De toenadering tussen Oost en West door de Ostpolitik van Willy Brandt en de erkenning van de DDR in 1973, eerst door de Bondsrepubliek, daarna ook door Nederland, lijken invloed te hebben. Dat deze toenadering en ontspanning tussen de landen ook leidde tot een verandering van de Nederlandse houding in Oostenrijk blijkt uit de reactie van de Nederlandse ambassade op de herdenking van de bevrijding van Mauthausen. In 1974, het jaar nadat Nederland de DDR erkende, werd er weer een Nederlandse delegatie naar de herdenking gestuurd. Vanaf juli '73 vervulde de KVP-politicus Theo Bot de functie van ambassadeur. Naast de Nederlandse deelname betrok hij voor het eerst Nederlanders, woonachtig in Oostenrijk, bij de herdenking. Hij riep ze op om deel te nemen, hij benadrukte daarbij dat de bevrijding van Mauthausen op dezelfde dag viel als Bevrijdingsdag in Nederland. Daarnaast verbaasde hij zich over het ontbreken van een Nederlands monument. In een brief aan de minister van Buitenlandse Zaken schreef hij hierover:

⁹⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 490-491.

⁹⁸ Brief W. Ch. J. M. van Lanschot aan Bob Sheppard, 21-9-1967, uit NA: Ingekomen en minuten van uitgaande stukken inzake het Comité International de Mauthausen. Archiefinventaris: 2.19.231, nummer 2548.

⁹⁹ Brief Bob Sheppard aan dr. M.J. Stein, 2-10-1967, uit NA: 2.19.231, nummer 2548.

‘Een beschamende, zo niet schokkende ontdekking deed ik, toen ik temidden van de over het kampterrein verspreide soms bijzonder fraaie en sober indrukwekkende monumenten tevergeefs zocht naar het Nederlandse gedenkteken. Zelfs België (48 slachtoffers) en Luxemburg (17) hebben hier een eigen monument...’¹⁰⁰

Hij vormde een groot contrast met de voorgaande ambassadeur, die niet eens aanwezig was bij de herdenking. Bot vond het onbegrijpelijk dat er nog geen monument geplaatst was terwijl er in Nederland zoveel ophef en emotie bestond over de Jodenvervolgving. Hij noemde hierbij ook de kwestie rondom de Drie van Breda, die in 1972 leidde tot verhitte debatten. Ook benadrukte hij eerder al het grote aantal Nederlandse slachtoffers in vergelijking met landen die wel een gedenkteken hadden. Hij schaamde zich dat de communistische landen bij de herdenkingen veel beter vertegenwoordigd werden en wél monumenten hadden geplaatst.¹⁰¹ Dat deze landen, in tegenstelling tot Nederland, actief tegen het antifascisme en voor democratie strijden vindt hij gevaarlijk:

‘Een gevaarlijke politieke ontwikkeling voor de toekomst, wanneer onze jongere generatie door gebrek aan feitenkennis en schuldige nalatigheid onzerzijds, de lessen der geschiedenis en de richting waarin deze zich – met hun actieve deelname zou moeten ontwikkelen, zou gaan misinterpreteren.’¹⁰²

Bot lijkt bang te zijn dat jongeren bij gebrek aan kritische zin eerder interesse voor het communisme zouden tonen. Daarnaast ziet hij de oprichting van een monument en de Nederlandse belangstelling daarvoor dus ook als noodzakelijk om de herinnering aan de oorlog levend te houden. Zoals in het eerder geciteerde artikel uit *De Tijd* uit 1970 ziet ook hij een duidelijke educatieve functie weggelegd voor het kamp:

‘De hoop die de kampbewoners bij hun bevrijding hadden, dat deze verschrikking voor allen in de toekomst een les zou zijn, was helaas niet in vervulling gegaan. Overall ter wereld kan men opnieuw concentratiekampen vinden, waarin duizenden mensen gevangen zitten omwille van politiek, religie of ras. ... Mauthausen wil daartoe een bezinningsplaats zijn.’¹⁰³

Hij stuurde ook duidelijk aan op een snelle oprichting van een monument: ‘..... welke vóór de 30^e herdenking in 1975 zou behoren te zijn uitgevoerd’¹⁰⁴ Bot was dus duidelijk van mening dat er binnen een jaar een Nederlands monument geplaatst zou moeten worden. Hierbij speelde anticommunistische motieven ook een rol, jongeren zouden niet verleid moeten

¹⁰⁰ Brief van de ambassadeur T.H. Bot aan de minister van Buitenlandse Zaken. Onderwerp: Dodenherdenking in het voormalige concentratiekamp Mauthausen, 6-5-1974, uit NA, Archief 2.05.235, nummer 235.

¹⁰¹ Ibidem.

¹⁰² Ibidem.

¹⁰³ Ibidem.

¹⁰⁴ Ibidem.

worden tot communistische sympathieën. Mogelijk voelde hij zich ook persoonlijk verantwoordelijk voor de slachtoffers door zijn verleden in verschillende Japanse kampen in Indonesië, Birma en Thailand.¹⁰⁵ Ondanks de dringende oproep veranderde er niets aan het Nederlandse beleid en er kwam geen Nederlands monument. Het is onbekend of Bot zelf nog enige pogingen heeft gewaagd om nieuwe initiatieven te ontplooiën. Zijn oproep halverwege de jaren zeventig past in een bredere trend waarbij er steeds meer aandacht was voor het leed van de concentratiekampen. De Nederlandse regering creëerde meer sociale zekerheid voor (Joodse) overlevenden en nabestaanden van de concentratiekampen.¹⁰⁶

Waar er in het begin van de jaren zestig dus meer ruimte ontstond voor verschillende slachtoffergroepen en voor het slachtofferschap *an sich*, bijvoorbeeld zichtbaar in de plaatsing van een Mauthausen-monument in Hilversum in 1970, veranderde er in het beleid van het ministerie van Buitenlandse Zaken weinig. De onthulling van het DDR-monument in 1967 had zelfs tot gevolg dat er geen Nederlandse afvaardiging meer aanwezig was bij de herdenkingen. In '67 mislukte ook het plan van het internationale Mauthausen Comité om een Nederlandse afdeling op te richten. Een ontspanning in de verhoudingen tussen Oost en West en de komst van een nieuwe ambassadeur in Wenen hadden wel tot gevolg dat Nederland vanaf 1970 weer gerepresenteerd werd tijdens de herdenkingen. Ambassadeur Bot pleitte tevergeefs voor de oprichting van een Nederlands monument. Naast de herdenking van slachtoffers kreeg de herinnering aan het kamp ook een nieuwe functie: het onderwijzen van een nieuwe generatie en het voorkomen van een herhaling van de geschiedenis. In de jaren zeventig kwam er dus wel meer aandacht voor Mauthausen, maar geen Nederlands monument ter plaatse.

¹⁰⁵ Parlement & Politiek, http://www.parlement.com/id/vg09lky19fdw/th_h_theo_bot, geraadpleegd op 12-7-2017.

¹⁰⁶ De Haan, *Na de ondergang*, 140.

Hoofdstuk 4. Opmaat en aanleiding tot de bouw van een nationaal monument in Mauthausen, 1978-1986

Het jaar 1978 is, net als eerdere kantelpunten naar volgende periodes, niet zwart-wit te duiden als een helder omslagpunt. De periode werd vanaf het einde van de jaren zeventig ingeleid door een groeiende aandacht voor het Joodse leed tijdens de Tweede Wereldoorlog. In deze laatste periode staat de Holocaust dan ook centraal. Deze periode wordt afgesloten met de opening van het Nederlandse monument in Mauthausen in 1986. In 2006 werd nog een plaquette onthuld met de namen van alle Nederlandse slachtoffers in Ebensee, één van de nevenkampen van Mauthausen, maar dat valt om praktische redenen buiten mijn onderzoek. In 1979 leken alle eerdere bezwaren van de Nederlandse regering voor het stichten van Nederlandse monumenten in het buitenland verleden tijd. Het monument, waar al vanaf de

jaren vijftig voor werd gepleit, werd in 1986 eindelijk gerealiseerd. Ook gaf de regering een subsidie voor het inrichten van een Nederlands paviljoen in Auschwitz.¹⁰⁷ Hiermee stapte ze af van het eerdere naoorlogse beleid waarin alle nationale monumenten waren vastgelegd. De Jodenvervolging kwam op deze manier - meer dan in de voorgaande jaren - centraal te staan in de herinneringscultuur.

In 1977 werd er voor het eerst sinds jaren weer een groter aantal Joodse monumenten geplaatst. Daarnaast is een symbolisch breekpunt zichtbaar in de uitzending van de miniserie *Holocaust* in 1978. Niet enkel in Nederland, maar over de hele wereld was er veel aandacht voor het lot van de Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nog niet eerder was dit lot zo gedetailleerd in beeld gebracht als in deze Amerikaanse televisieserie.¹⁰⁸ Historici zien echter ook een andere ontwikkeling aan het begin van de jaren tachtig. Er ontstond concurrentie tussen de verschillende slachtoffergroepen aangaande het leed dat hen was aangedaan.¹⁰⁹ De Haan stelt dat Joden in de loop van de jaren tachtig hun nieuwverworven zeggenschap over de herinnering aan de Jodenvervolging alweer verloren. De betekenis van de vervolging bleef wel belangrijk en het aantal herdenkingen nam dan ook toe.¹¹⁰

Aan het einde van de jaren zeventig vond echter nog een belangrijke ontwikkeling plaats. Door de ontspanning van de Koude Oorlog, de toegenomen interesse voor oorlogsslachtoffers en een toenemende belangstelling voor het psychische welzijn van oud-gevangenen, namen contacten tussen nog levende lotgenoten van de concentratiekampen toe.¹¹¹ Net als het Auschwitz Comité bestonden er al eerder vriendengroepen waarin oud-gevangenen zich verenigden. In die vriendengroepen waren grote spanningen tussen de communisten en de niet-communisten. Een aantal van deze vriendenkringen had dan ook een aparte organisatie voor communistische- en andere overlevenden. Voormalige gevangenen van het concentratiekamp Buchenwald waren bijvoorbeeld gescheiden in de Geuzengroep, die al vanaf de bevrijding een jaarlijkse bijeenkomst had, en een communistische vriendenkring die in 1956 werd opgericht. In 1977 kwam hier verandering in met de oprichting van de Vereniging van Oud-Buchenwalders die een einde wilde maken aan de splitsing van de twee groepen. Ondanks deze poging veranderde er in de praktijk weinig.¹¹² Ook de oud-gevangenen van onder meer Dachau en Natzweiler ondervonden deze problemen. Uiteindelijk

¹⁰⁷ De Haan, *Na de ondergang*, 146.

¹⁰⁸ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 395-397. Zie ook: Van Vree, *De dynamiek van de herinnering*, 35.

¹⁰⁹ De Haan, *Na de ondergang*, 151.

¹¹⁰ *Ibidem*, 155.

¹¹¹ Jolande Withuis, *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005) 324.

¹¹² Withuis, *Na het kamp*, 324.

bleken de meningsverschillen tussen de groepen gevangenen te groot, waardoor ze zich apart organiseerden in Geuzen, Engelandvaarders, Oranjegezinden, christelijken en Nacht und Nebel-gevangen. Vooral de tegenstelling tussen communistische en niet communistische verzetsmensen bleek echter onoverbrugbaar.¹¹³ En Joodse overlevenden kwamen in dit verhaal niet tot nauwelijks voor.

In 1982 ontstond er bij toeval veel aandacht voor het kamp Mauthausen, dat tot op dat moment nog geen vertegenwoordiging had. Op 26 september werd een internationale anti-kernwapenbetoging georganiseerd in Mauthausen. Dit werd mede georganiseerd door twee leden van het internationale comité. Daarnaast bestond de organisatie uit meerdere communistische overlevenden van verschillende concentratiekampen.¹¹⁴ In Nederland riep de Landelijke Kontaktgroep van Verzetsgepensioneerden 1940-1945 (LKG) haar leden op om deel te nemen aan de manifestatie.¹¹⁵ Tevens werd een reis vanuit Nederland georganiseerd. De LKG was van oorsprong een organisatie waar communistische verzetsstrijders zich bij konden aansluiten wanneer zij door hun ideologie werden buitengesloten door de Nederlandse autoriteiten. Hieruit blijkt dat de manifestatie een communistisch initiatief was. Ook *De Waarheid*, de communistische krant, bracht een aankondiging: ‘de overlevenden van de nazi-vernietiging zeggen nee tegen atomaire vernietiging van de mensheid.’¹¹⁶

Wat de manifestatie bijzonder maakte is dat er niet enkel communisten vanwege hun ideologische motivatie aan deelnamen, ook oud-gevangenen en nabestaanden van het kamp gingen mee. Zij kozen hiervoor omdat ze op deze manier een bezoek konden brengen aan het voormalige kamp.¹¹⁷ Het gezelschap werd begeleid door de Expogé die ook de contacten met andere organisaties onderhield.¹¹⁸ Dit bleek uiteindelijk de eerste stap naar de oprichting van de Stichting Vriendenkring Mauthausen. In het gezelschap bevonden zich twee oud-gevangenen, de communisten Siep Adema en Henk van Moock.¹¹⁹ Laatstgenoemde was zijn hele leven, zelfs na het uiteenvallen van de Sovjet-Unie, een overtuigd communist. Hij was in 1941 opgepakt vanwege zijn betrokkenheid bij de Februaristaking en werd via kamp Schoorl overgebracht naar verschillende kampen, waaronder Mauthausen.¹²⁰ Na de oorlog was hij

¹¹³ Ibidem, 325-327.

¹¹⁴ NIOD 816 Landelijke Kontaktgroep Verzetsgepensioneerden. 156. ‘Internationales Mauthausen-treffen für Abrüstung.

¹¹⁵ NIOD 816, 156. Brief Landelijke Kontaktgroep van Verzetsgepensioneerden 1940-1945, 7 augustus 1982.

¹¹⁶ ‘Vredesmanifestatie in vroeger concentratiekamp’, in: *De Waarheid*, 2-8-1982.

¹¹⁷ NIOD 816, 156. Siep Adema, Verslag Internationale Demonstratie Mauthausen, 26 september 1982.

¹¹⁸ Ibidem.

¹¹⁹ Ibidem.

¹²⁰ Henk van Moock en Liesbeth van der Horst, *Geen leven zonder verzet. Het levensverhaal van Henk van Moock* (Zutphen 2006) 46-48, 51, 107-108.

eerder al betrokken bij een poging om een communistische tegenhanger van het bestaande Dachaucomité op te richten.¹²¹ Adema was al in 1930 lid van de Communistische Partij Holland (CPH) geworden, vanaf 1935 de Communistische Partij Nederland (CPN) geheten. In 1937 sloot hij zich aan bij de Internationale Brigades tijdens de Spaanse Burgeroorlog. In 1941, na zijn terugkeer, werd hij opgepakt bij een razzia. Via Amersfoort en Buchenwald kwam hij in Mauthausen terecht. Na de oorlog werd hij als communist geroyeerd als bestuurslid van de Expogé in Groningen. Later is hij bestuurslid geworden van het Verenigd Verzet 1940-1945.¹²²

Uit het reisverslag van Adema blijkt dat men het erover eens was dat er gedaan moest worden aan het ontbreken van een Nederlands monument. Dat viel op, zeker in vergelijking met andere landen die wel een eigen monument hadden.¹²³ Bob Zedok Blok, wiens Joodse vader in het kamp was overleden, , bevond zich eveneens in het reisgezelschap. Hij had geen communistische achtergrond. Zijn belangrijkste motivatie was niet om deel te nemen aan de manifestatie, maar om het kamp te bezoeken waar zijn vader overleed. Hij voelde zich verplicht aan zijn vader en de andere slachtoffers om een monument te stichten: ‘Wij, de overlevenden, zijn het aan hen verplicht hieraan te werken.’¹²⁴ Van Moock vond het monument ook van belang voor de nabestaanden om voor zover mogelijk het pijnlijke verleden af te sluiten.¹²⁵ Er werd een initiatiefcomité opgericht voor het monument en ook bleek direct dat er ambities bestonden voor een functie in de toekomst: ‘De bedoeling is een stichting te realiseren waarin verschillende generaties betrokken zijn, om zo ook de nieuwe generatie te bereiken.’¹²⁶ Aan het begin van de jaren tachtig bleek de kwestie om nieuwe generaties te betrekken bij de gebeurtenissen van de oorlog zeer actueel. Met een steeds kleiner wordende groep van mensen die de oorlog bewust meemaakten ontstond de angst dat het kamp in de vergetelheid zou raken.¹²⁷ In december 1982 was er veel media-aandacht voor het voornemen om een monument te stichten.

Hoewel er in 1979 met de opening van het Nederlandse paviljoen in Auschwitz verandering leek te komen in het beleid van de Nederlandse overheid, bleek deze toch

¹²¹ Withuis, *Na het kamp*, 313.

¹²² Spanjestridders database van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, <https://spanjestridders.nl/bio/adema-siep>, laatst geraadpleegd op 12-7-2017.

¹²³ NIOD 816, 156. Siep Adema, Verslag Internationale Demonstratie Mauthausen, 26 september 1982.

¹²⁴ NIOD 816, 156. Bob Zadok Blok, ‘“Mauthausen” 40 jaar mijn strijd.’.

¹²⁵ Van Moock en Van Der Horst, *Geen leven zonder verzet*, 109.

¹²⁶ NIOD 816, 156. Bob Zadok Blok, ‘“Mauthausen” 40 jaar mijn strijd.’. NIOD 816, 156. ‘Bob Blok strijdt voor een monument: “Pas na 40 jaar durfde ik naar Mauthausen”’, HC Mensen, 24-12-1982. ‘Bob Z. Blok zocht wat hij voelde maar niet kon vinden, bedevaart naar Mauthausen’, Stadsblad de Echo, 12-12-1982. Tevens artikelen van 4-12-1982, 6-12-1982 en 10-12-1982.

¹²⁷ Van Ginkel, *Rondom de stilte*, 29.

halsstarrig in haar houding tegenover de slachtoffers van Mauthausen. De overheid zag geen directe noodzaak in de plaatsing van een nieuw monument. In een brief wees de Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk de minister van Buitenlandse Zaken op de bestaande twee gedenktekens in het kamp: het gedenkteken voor de slachtoffers van het Englandspiel en een plaquette voor alle slachtoffers. Hij dacht dat deze informatie invloed zou hebben op het voornemen tot de plaatsing van een nieuw monument.¹²⁸ Het gezelschap besloot een comité van aanbeveling op te richten. Blok bracht de ambassadeur hiervan op de hoogte. Naast andere oud-gevangenen van Mauthausen en een vertegenwoordiger van het LKG, namen ook diverse leden van het bestuur van het Auschwitz Comité deel.¹²⁹ In 1983 kwam er bovendien steun van de Oostenrijkse nazi-jager en Holocaustoverlevende Simon Wiesenthal.¹³⁰

Bijna een jaar later blijkt dat het comité van aanbeveling een nieuw argument heeft voor het oprichten van een monument. Het kamp zou meer bekendheid moeten krijgen in Nederland.¹³¹ Op 29 november 1983 werd het comité omgevormd tot een comité voor de oprichting van het monument. Door vertegenwoordigers van LGK, Expogé en Verenigd Verzet 1940-1945 werden naast Blok, Van Moock en Adema ook nieuwe leden gekozen. Riek Oosterhek, Henk Roos en Mirjam Ohringer, lid van de CPN en het Sachsenhausen Comité. Later vormde ze ook samen met Van Moock, Blok en Adema het definitieve bestuur van de stichting.¹³² Er bleken al snel meningsverschillen te bestaan tussen de bestuursleden. Vooral tussen Blok en de rest ontstond frictie omdat hij veel dingen op eigen initiatief ondernam.

Tussen de oprichters bestond al direct een meningsverschil over de aanpak. Van Moock en Ohringer waren het niet eens met de individuele aanpak van Blok, die in zijn eentje al een aantal interviews gegeven had. Daarnaast zamelde hij op persoonlijke titel geld in voor het monument. Hiervoor opende hij een gironummer. Ook verzamelde hij adhesiebetuigingen. Daarnaast had Blok persoonlijk contact gehad met de ambassadeur van Oostenrijk, die hem alle steun had toegezegd. Hij had een aantal personen gevraagd om zitting te nemen in het bestuur van de nieuwe stichting. Het blijkt dat de gemoederen tijdens de vergadering hoog zijn opgelopen, toen Blok zichzelf de initiatiefnemer van het plan noemde en vroeg: “wie heeft het recht mij dat af te nemen?”¹³³ Naast Van Moock en Ohringer was ook Van Baaren het niet eens met Blok. Expogé wilde het initiatief van Blok in deze vorm niet steunen.

¹²⁸ NIOD 816, 156. Brief Nederlandse ambassadeur Oostenrijk.

¹²⁹ NIOD 816, 156. Brief aan Nederlandse ambassadeur, 3-12-1982.

¹³⁰ NIOD 816, 156. Brief Simon Wiesenthal aan Stichting Mauthausen Nederland, 13-01-1983.

¹³¹ NIOD 816, 156. Brief 4-11-1983.

¹³² Notulen van de bespreking over Mauthausen, 29-11-1983.

¹³³ Ibidem.

Ohringer beschuldigde Blok daarnaast van valse informatie. Een groot deel van de personen in zijn lijst met personen van aanbevelingen hadden hiervoor geen toestemming gegeven en wisten niet dat zij in het comité van aanbeveling zaten. Blok leek zich behoorlijk aangevallen te voelen, aangezien hij aangaf niet opzij gezet te willen worden. De persoon die de leiding op zich leek te nemen is Van Moock. Hij benadrukte dat de organisatoren van de reis van een antifascistisch standpunt uitgingen en dat dit ook het uitgangspunt moest worden van het nieuwe comité. Daarnaast moest het comité zich binden aan bestaande nationale- en internationale organisaties. Van Moock stelde voor om aan te sluiten bij het Internationale Comité Mauthausen. Van Baaren van Expogé vond het echter verstandiger om eerst een comité met overlevenden en nabestaanden op te richten.

Door Expogé werd oud-gevangene Bill Minco voorgedragen. Van Moock en Ohringer droegen echter Margot Schoonenberg voor, en wilden daarnaast zelf deel uitmaken van de werkcommissie, evenals Adema, Blok en Oosterhek.¹³⁴ In de correspondentie van na deze periode blijkt dat het comité voornamelijk druk was met de financiën voor het tot stand brengen van het monument.¹³⁵ De beraamde kosten voor het monument bedroegen 400,000 gulden. Om het financiële plaatje rond te krijgen deed de vriendenkring een beroep op de Nederlandse bevolking, de staat en andere instanties. Door middel van giften of de aankoop van certificaten – al vanaf 25 gulden – hoopte de Vriendenkring genoeg geld binnen te halen om de bouw van het monument te financieren. Oud-premier, minister van staat en voormalig gevangene van concentratiekamp Buchenwald Willem Drees nam het eerste certificaat in ontvangst en hield bij die gelegenheid een indrukwekkende toespraak.¹³⁶

In februari 1985 werd een bijeenkomst georganiseerd in Amsterdam om betrokkenen en donateurs op de hoogte te stellen van de voortgang rondom het monument. Er was inmiddels voldoende financiële steun. De benodigde financiële middelen waren behaald mede door de inzet van het comité ter oprichting. Voorzitter was Prins Bernhard. Ook alle fractievoorzitters uit de Tweede Kamer – uitgezonderd Hans Janmaat van de Centrum Democraten – hadden zitting in het comité. Daarnaast maakten ook de Amsterdamse burgemeester van Thijn en Simon Wiesenthal – voormalig gevangene van Mauthausen en nazi-jager – deel uit van het comité.¹³⁷

De verwezenlijking van het monument liet naar alle waarschijnlijkheid nu niet meer

¹³⁴ Notulen van de bespreking over Mauthausen, 29-11-1983.

¹³⁵ NIOD Archief Mirjam Ohringer, 459. 19. Brief.

¹³⁶ Herman Bleich, 'Mauthausen een vermaning', in: *Nieuw Israelitisch Weekblad*, 27-9-1985.

¹³⁷ Stef van Item, 'Eindelijk een Nederlands monument in Mauthausen. Een poort van verdriet.', in: *Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad*, 9-5-1986.

lang op zich wachten. De Vriendenkring van Mauthausen had een maand eerder al drie kunstenaars benaderd om een ontwerp te maken voor het op te richten monument. De uiteindelijke keuze viel, na een half jaar bedenktijd, op de Joodse Maastrichtenaar Appie Drielsma. Deze kunstenaar, geboren in 1937, overleefde de oorlog in de onderduik. Het monument dat hij ontwierp stelde een onderbroken levenslijn voor, in de vorm van een tempel en gemaakt van ruw graniet, het materiaal dat de gevangenen van Mauthausen moesten delven in de steenmijn. De onderbroken levenslijn symboliseert de leegte die ontstond na de oorlog, door de vernietiging van miljoenen levens. Drielsma zelf karakteriseerde het monument als protest tegen elke vorm van mensonterend gedrag. Het heeft een omvang van 3 bij 9,6 meter en is 2,10 meter hoog. Een vereiste voor het monument was dat de namen van de zestien- tot zeventienhonderd Nederlandse slachtoffers in Mauthausen aangebracht konden worden. Zo werd het Nederlandse ontwerp uiteindelijk als achttiende monument geplaatst in Mauthausen.¹³⁸

Nadat de financiële steun rond was en het ontwerp uitverkozen ging Appie Drielsma – samen met de beste steenhouwers uit Mauthausen – aan de slag om het monument te verwezenlijken.¹³⁹ Op 9 mei 1986 vond – na een jarenlange discussie en strijd – de onthulling van het Nederlandse monument plaats. De jarenlange discussie over het monument en de uiteindelijke onthulling hield ook de media bezig. ‘Eindelijk’ was een woord dat veel krantenberichten bezigden in hun artikelen over de onthulling van het monument. Bij de onthulling waren verschillende hoogwaardigheidsbekleders aanwezig, maar ook (nabestaanden van) overlevenden van het kamp. Zijne Hoogheid Prins Bernhard was aanwezig bij de onthulling van het monument, evenals de Oostenrijkse minister van Binnenlandse Zaken, de heer Karl Blecha. Ook de Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk de heer L. van Gorkom was aanwezig. De Nederlandse Joodse gemeenschap werd tijdens de onthulling vertegenwoordigd door de rabbijnen van de verschillende Joodse gemeentes. Rabbijnen Sonny Herman en Awraham Soetendorp vertegenwoordigden de Liberaal Joodse Gemeente, Joop Sanders was aanwezig namens het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en Awraham Soetendorp en Hans Rodrigues Pereira vertegenwoordigde de Portugees Israëlitische Gemeente.¹⁴⁰

¹³⁸ Theo Pasing, ‘Appie Drielsma maakt monument van Mauthausen’, in: *Limburgsch Dagblad*, 20-9-1985, ‘Ontwerper ‘Mauthausen’: Monument is protest tegen elke vorm van mensonterend gedrag’, in: *Trouw*, 29-4-1986, en ‘Monument in Mauthausen’, <http://www.mauthausen.nl/monumenten/>, geraadpleegd op 1-1-2018.

¹³⁹ Ibidem.

¹⁴⁰ Simone Jacobus, ‘Nederlands monument in Mauthausen onthuld’, in: *Nieuw Israelitisch Weekblad*, 16-5-1986.

De herdenkingsplechtigheid was sober en ingetogen. Er waren enkele sprekers. Voorzitter Henk van Moock van de Stichting Vriendenkring Mauthausen hield een toespraak, gevolgd door ambassadeur van Gorkom en Karl Blecha, de Oostenrijke minister van Binnenlandse Zaken. Na de toespraken werden er drie gedichten voorgedragen, voor Dick Scheffer. Vervolgens sprak Joop Sanders de kaddisj uit.¹⁴¹ Na de kaddisj werd de Jizkor uitgesproken door Awraham Soetendorp en Hans Rodrigues Pereira.¹⁴² Na de plechtigheden legde Prins Bernhard de eerste krans bij het monument. Prins Bernhard was aanwezig in zijn hoedanigheid als voorzitter van het comité ter oprichting van de Stichting Vriendenkring Mauthausen. De Joodse vertegenwoordigers waren door prins Bernhard naar Mauthausen gevlogen vanaf vliegveld Soesterberg. De plechtigheid – die plaatsvond op vrijdag – was zo gepland dat het gezelschap tijdig terug kon vliegen, zodat men op tijd voor de sjabbat weer in Nederland zou zijn.¹⁴³

Naast de hoogwaardigheidsbekleders en vertegenwoordigers van de stichting, waren er ook (nabestaanden van) overlevenden aanwezig bij de herdenkingsplechtigheid. Voor deze aanwezigen was de plechtigheid en de onthulling van het monument een emotionele aangelegenheid. Alle verschillende slachtoffergroepen – Joden, communisten en verzetsstrijders – werden bij de herdenking vertegenwoordigd, door hun eigen aanwezigheid, dan wel door de aanwezigheid van nabestaanden. Miriam Ohringer van de Stichting Vriendenkring Mauthausen benadrukte ook dat het monument voor álle slachtoffers was. In het *Nieuw Israelitisch Weekblad* stelde zij over de onthulling van het monument: ‘Het is het nakomen van een ereschuld aan de mensen die in Mauthausen zijn omgekomen. Joden, verzetsmensen en andere slachtoffers’.¹⁴⁴

Hoewel het monument er na een jarenlange strijd gekomen was, was er toch nog onenigheid bij de onthulling. Zo schreef het *Nieuw Israelitisch Weekblad* dat niet iedereen even gelukkig was met de aanwezigheid van Bernhard, wegens recentelijk verschenen publicaties over de betrokkenheid van de prins bij de affaire-King Kong, een Nederlandse dubbelspion die mogelijk de slag om Arnhem had verraden.¹⁴⁵ Miriam Ohringer van de Stichting Vriendenkring Mauthausen stelde echter dat de aanwezigheid van de prins buiten kijf heeft gestaan. Voorzitter van de Stichting Vriendenkring Mauthausen sprak in een artikel

¹⁴¹ Het kaddisj is één van de belangrijkste gebeden in het Jodendom en wordt onder andere uitgesproken om overledenen te gedenken.

¹⁴² Het Jizkor is een gebed voor de zielerust van de doden.

¹⁴³ Ibidem.

¹⁴⁴ Ibidem.

¹⁴⁵ King Kong was de bijnaam van Christiaan Lindemans, een Nederlands dubbelspion tijdens de Tweede Wereldoorlog. Lindemans behoorde tot de persoonlijke staf van Bernhard.

in het *Nieuw Israelitisch Weekblad* zijn dank uit voor de grote inzet van de Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk en diens medewerkers voor hun steun bij de verwezenlijking van het monument. Ook bedankte hij de Nederlandse regering, verschillende instanties en burgers die een certificaat kochten of gift deden voor hun financiële steun. Zonder die financiële steun was er geen monument geweest. Van Moock haalde uit naar de gemeente Amsterdam, die het volgens hem ‘geheel heeft laten afweten’. Hoewel er veel Amsterdammers omkwamen in Mauthausen, had de gemeente geen financiële steun gegeven.¹⁴⁶

Ondanks het ongenoegen dat nog her en der bestond, was er na jaren strijd een monument in Mauthausen voor de Nederlandse slachtoffers. Met het monument worden alle slachtoffers en slachtoffergroepen herdacht. Tijdens de herdenkingsplechtigheid en de onthulling kwam dit ook duidelijk naar voren: elke groep werd gerepresenteerd. De namen van de 1658 Nederlandse slachtoffers zijn gegraveerd in het monument. De aanwezigheid van prins Bernhard, de Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk en de Oostenrijkse minister van Binnenlandse zaken laat zien dat de onthulling van het monument een belangrijke gebeurtenis was, zowel in Nederland zelf als in Oostenrijk. Een hoofdstuk kon worden afgesloten, eindelijk hadden de Nederlandse slachtoffers een monument en werden ook de Joodse slachtoffers uit Nederland in Mauthausen op waardige wijze herdacht.

Conclusie

Mauthausen was tijdens de Tweede Wereldoorlog het bekendste en beruchtste concentratiekamp in Nederland. De eerste uit Nederland gedeporteerde Joden kwamen via Buchenwald in het kamp terecht. Al snel volgden overlijdensberichten uit het kamp, wat onrust veroorzaakte in Nederland: hoe kon het dat zo veel jonge mannen, in de kracht van hun leven, kort achter elkaar overleden? De rol die Mauthausen tijdens de oorlog had als afschrikwekkend symbool voor het harde optreden van de nazi's tegen de Nederlandse Joden, raakte na de oorlog in de herinneringscultuur op de achtergrond. Tegenwoordig is het kamp zelfs vrij onbekend. Hiervoor zijn verschillende oorzaken. Mauthausen had maar weinig overlevenden, dus kon er na de oorlog lastig uit eerste hand over het kamp worden verteld. Daarnaast was het aantal slachtoffers in Mauthausen laag in vergelijking met bijvoorbeeld Sobibor en Auschwitz. Hoewel het aantal overlevenden | relatief gezien heel klein was, gold

¹⁴⁶ Ibidem.

Mauthausen niet als een vernietigingskamp waar men overging tot een industriële massamoord, waarbij gebruik werd gemaakt van gifgas om mensen te vermoorden.

Direct na de Tweede Wereldoorlog was er in Nederland een ware monumentengolf, meestal geïnitieerd door de slachtoffers en hun nabestaanden zelf. Monumenten en gedenktekens schoten als paddenstoelen uit de grond. Om te voorkomen dat er een wildgroei aan monumenten zou plaatsvinden en wellicht verkeerde personen en zaken geëerd zouden worden, kwam er nationale regelgeving voor het plaatsen van monumenten. Door de regelgeving bepaalde de Nederlandse overheid de openbare herinnering aan de Tweede Wereldoorlog, die vooral in het teken van het nationale verzet stond. De nationalisering van de herinneringscultuur wordt in de historiografie gekenmerkt als breekpunt. Van aandacht voor specifieke slachtoffergroepen was geen sprake, mede uit angst voor het communisme. De openbare herinnering moest eensgezindheid uitstralen, om ideologische verschillen te verbloemen. De Joodse slachtoffers kregen vooral aandacht in de context van het verzet: Joden moesten dankbaar zijn, ze zouden hun leven te danken hebben aan het verzet.

In de jaren vijftig kwamen er plannen voor verschillende nationale monumenten. Zo moest er een monument komen op de Dam, een erebegraafplaats in Bloemendaal en monumenten in de voormalige Nederlandse kampen. Ook kwamen er gedenktekens voor de terugkeer van Wilhelmina, de Duitse capitulatie en bijvoorbeeld het leger en de marine. Nationale monumenten voor burgerslachtoffers werden afgewezen, evenals voorstellen voor monumenten voor de gedeporteerde en vermoorde Joden. Monumenten moesten herinneren aan alle Nederlandse slachtoffers van de Tweede Wereldoorlog. Voor de bouw van het monument op de Dam werd landelijk geld ingezameld. Het geld dat overbleef kwam ten goede aan verzetsmensen, niet aan andere slachtoffergroepen.

Ook de herinnering aan Mauthausen paste in dit beeld. Op 19 januari 1955 kreeg Nederland het verzoek van de Oostenrijkse ambassade om een monument op te richten in Mauthausen. De mogelijkheden werden onderzocht, maar de Nederlandse overheid besloot niet op het verzoek in te gaan. Met uitzondering van een monument in Nederlands-Indië had de overheid nog nooit een monument buiten het eigen grondgebied geplaatst. Bovendien vond de overheid dat met het nationale monument op de Dam en de Erebegraafplaats in Bloemendaal alle slachtoffers al symbolisch vertegenwoordigd waren. Tot slot was de overheid bang dat er op den duur in alle kampen waar Nederlanders waren omgekomen gedenktekens geplaatst zouden moeten worden. Dit zou moeilijkheden veroorzaken, aangezien een deel van de voormalige kampen achter het ijzeren gordijn lag. Dat de gedenkplaat voor de slachtoffers van het Englandspiel in Mauthausen in 1955 er wel kwam,

valt te verklaren doordat deze slachtoffers verzetsstrijders waren. Het verzet werd nog steeds breed geroemd in Nederland. Het gedenkteken paste goed in het overheidsbeleid met betrekking tot de nationale herinnering.

Op een verzoek aan Nederland van het *Comité International de Mauthausen* (CIM) uit 1957 om mee te betalen aan een mausoleum in het voormalige kamp voor de niet-identificeerbare menselijke resten die in het kamp waren gevonden, reageerde de overheid negatief. Een belangrijke reden was de communistische signatuur van het comité. Daarnaast vonden velen nog steeds dat de slachtoffers van de concentratiekampen al voldoende werden vertegenwoordigd in de verschillende nationale monumenten. De anticommunistische sentimenten in Nederland in de jaren vijftig gaven uiteindelijk de doorslag om niet deel te nemen aan de financiering van het mausoleum. Ook toen Nederland in 1962 werd gevraagd een bijdrage te leveren aan een internationaal monument in Auschwitz werd dit geweigerd. Mauthausen paste in de eerste periode tot 1962 dus goed in het algemene beeld van het Nederlandse beleid, dat gericht was op eensgezindheid en waarin geen specifieke aandacht was voor de verschillende slachtoffergroepen, behalve dan voor het verzet.

Vanaf eind jaren vijftig groeide de aandacht voor specifieke slachtoffergroepen. Er kwam nu ook meer ruimte voor de publieke herdenking van concentratiekampen en voor Joodse slachtoffers in het bijzonder. De invloed van de overheid op de publieke herinneringscultuur nam af. Er ontstond een pluralistische herinneringscultuur in Nederland. De jongere generaties waren kritischer, ook in hun omgang met het verleden en de vragen die ze aan het verleden stelden. De verheerlijking van het verzet zagen zij als achterhaald. De ontwikkeling die eind jaren vijftig begon, ging verder in de jaren en zestig en zeventig en kreeg een belangrijke impuls door de culturele revolutie en processen van ontzuiling die in Nederland gaande waren. De traditionele herdenkingscultuur werd verworpen. De Jodenvervolging kreeg een centrale plaats in de herinneringscultuur, mede door de aandacht en kennis die het Eichmann-proces in 1961 daarvoor genereerde.

Vanaf 1965 kwam er ook meer aandacht voor de slachtoffers van Mauthausen. Dit past in de bredere trend van groeiende aandacht voor de Holocaust. De Oorlogsgravenstichting organiseerde vanaf dit jaar bijvoorbeeld reizen naar voormalige concentratiekampen, ook naar Mauthausen en de satellietkampen. Het onderwijzen van de nieuwe generatie en het waarschuwen voor de gevolgen van het fascisme waren drijfveren voor de organisatoren van dit soort reizen. De Jodenvervolging in Nederland en de desastreuze gevolgen daarvan kregen zodoende ook meer aandacht. Anticommunistische sentimenten speelden in deze tijd nog steeds een belangrijke rol. Toen de Nederlandse

ambassade in Oostenrijk in 1965 een uitnodiging ontving van het Comité International de Mauthausen om de onthulling van een nieuw monument in Gusen bij te wonen, werd er geen afvaardiging gestuurd. Bij de herdenking van de 20-jarige bevrijding van het kamp hetzelfde jaar, was slechts een kleine Nederlandse delegatie aanwezig.

Vanaf eind jaren zestig, begin jaren zeventig veranderde de Nederlandse omgang met Mauthausen, mede door de ontspanning en toenadering tussen Oost- en West en de afname van anticommunistische sentimenten. In 1970 werd in Hilversum het eerste Mauthausen-monument onthuld. Het monument bestond uit een steen, die een overlevende had meegenomen uit het kamp nadat hij het na de oorlog had bezocht. Hierop stond de inscriptie: 'Deze steen uit het vernietigingskamp Mauthausen zij de komende generaties een teken.' Het monument was dus een waarschuwing voor de komende generaties, en tevens een gedenkteken voor alle slachtoffers van Mauthausen. Dit waarschuwen voor wat fout kan gaan, het herinneren voor de toekomst. past in de cultuur van begin jaren zeventig.

Nederland nam vanaf 1973, na enkele jaren afwezigheid, weer deel aan de herdenking in het kamp. De nieuwe Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk, KVP-politicus Theo Bot, was vooruitstrevend als het ging om het Nederlandse beleid met betrekking tot Mauthausen. Hij verbaasde zich over het ontbreken van een Nederlands monument in Mauthausen en deed hierover zijn beklag bij de minister van Buitenlandse Zaken. Hij stelde dat een monument noodzakelijk was om de herinnering aan de oorlog levend te houden. Bovendien zag hij een belangrijke educatieve functie voor het kamp. Voor de herdenking van de dertigjarige bevrijding van het kamp moest het Nederlandse monument er staan, was de wens van Bot. De Nederlandse overheid gaf echter geen gehoor aan de oproep van Bot. De oproep van Bot paste wel goed in de bredere trend vanaf de jaren zeventig, waarbij er steeds meer aandacht was voor het leed in de concentratiekampen, en dus ook voor Mauthausen.

In 1978 vond de omslag naar de volgende periode plaats. Met de uitzending van de Amerikaanse televisieserie *Holocaust* was de Jodenvervolging definitief gevestigd in de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. De serie bracht het lot van Joden tijdens de Tweede Wereldoorlog heel gedetailleerd in beeld. In de voorgaande jaren waren al verschuivingen te zien in de Nederlandse herinneringscultuur. In 1977 werden bijvoorbeeld voor het eerst sinds jaren weer Joodse monumenten geplaatst in Nederland. De Jodenvervolging stond meer dan ooit centraal in de herinneringscultuur. Van een Nederlands monument in Mauthausen wilde de overheid echter nog niets weten, zij zag de noodzaak van een monument niet in. In dezelfde periode werd de concurrentiestrijd tussen verschillende slachtoffergroepen steeds groter. De slachtoffergroepen onderstreepten vooral het belang van een eigen monument.

Mauthausen stond vanaf 1982 breed in de belangstelling van de media. In dat jaar werd er een grote internationale anti-kernwapenbetoging georganiseerd in het kamp, waaraan ook veel oud-gevangenen meededen. Deelname van Nederlandse communisten en oud-gevangenen aan deze manifestatie bleek de stap naar oprichting van de Stichting Vriendenkring Mauthausen en de realisatie van een Nederlands monument ter plaatse. Veel voormalige concentratiekamp-gevangen verenigden zich in dit soort groepen. De vriendenkring vond het ontbreken van een Nederlands monument in het kamp schrijnend. De Nederlandse overheid zag echter nog steeds geen reden om een monument op te richten in Mauthausen voor specifieke slachtoffers, terwijl de regering in 1966 wel geld had toegezegd voor de oprichting van een internationaal monument in Auschwitz. Het beleid van de Nederlandse overheid ten aanzien van concentratiekampen in het buitenland was dus niet eenduidig. Er werd een comité van aanbeveling opgericht voor de realisatie van een Nederlands monument in Mauthausen waarin oud-gevangenen, leden van het Auschwitz Comité en, vanaf 1983, de Oostenrijkse nazi-jager en Holocaustoverlevende Simon Wiesenthal zitting hadden. Ook de fractieleiders uit de Tweede Kamer namen zitting in het comité, wat laat zien dat de overheid nu toch belang hechtte aan een monument in Mauthausen.

De stichting en het comité – na enige tijd omgevormd tot een comité ter oprichting - wisten voldoende financiële middelen bij elkaar te krijgen om het monument op te richten. In 1985 waren de financiën rond. Uit drie ontwerpen werd dat van Appie Drielsma gekozen. In 1986 werd het monument onthuld, onder aanwezigheid van verschillende hoogwaardigheidsbekleders: prins Bernhard, de Oostenrijkse minister van Binnenlandse Zaken en de Nederlandse ambassadeur in Oostenrijk. Ook waren er rabbijnen van de verschillende Joodse gemeenten in Nederland aanwezig, evenals overlevenden en nabestaanden. Met het monument worden alle Nederlandse slachtoffers van Mauthausen herdacht. Tot op de dag van vandaag vinden er jaarlijks herdenkingen plaats bij het monument.

De herinnering aan en de herdenking van Mauthausen wijkt enerzijds af van de gangbare Nederlandse herdenkings- en herinneringscultuur, maar anderzijds zijn er overeenkomsten. Afwijkend is de rol die Mauthausen tijdens de oorlog had in Nederland. Het kamp was berucht en een symbool voor de Jodenvervolging, maar na de oorlog waren kampen als Sobibor en Auschwitz beruchter. De Nederlandse overheid voerde een actief beleid om de herinnering aan de oorlog te sturen, waarbij vooral het nationale karakter van de herinnering voor alle slachtoffers werd benadrukt. Hierin was geen aandacht voor specifieke

slachtoffergroepen en kampen, dus ook niet voor Mauthausen. De publieke herinnering moest eensgezindheid uitstralen. Tot halverwege de jaren zestig liep de herdenking aan Mauthausen in de pas met de Nederlandse herinneringscultuur, maar daarna zijn er verschillen te zien. Mede door anticommunistische sentimenten en de angst dat er in elk concentratiekamp waar Nederlandse slachtoffers zijn gevallen monumenten geplaatst moesten worden, stond de Nederlandse overheid halsstarrig tegenover een monument voor Joodse slachtoffers in Mauthausen. Door de toenadering en ontspanning tussen Oost- en West veranderde deze houding. De Nederlandse overheid stuurde nu weer een delegatie naar de jaarlijkse herdenking van de bevrijding van Mauthausen. De belangrijkste gebeurtenis die uiteindelijk leidde tot de oprichting van het monument – een initiatief dat niet bij de overheid vandaan kwam – was de anti-kernwapenbetoging in Mauthausen in 1982, waarbij gelijkgestemde Nederlanders elkaar vonden. Dit leidde tot de oprichting van de Stichting Vriendenkring Mauthausen en een comité ter aanbeveling en oprichting van het monument. De bezwaren die de Nederlandse overheid had voor de oprichting van het monument waren verdwenen, maar het was dankzij de inzet van de Stichting en het comité dat het monument werd gerealiseerd. Uiteindelijk ging Nederland als achttiende land over tot het plaatsen van een nationaal monument in concentratiekamp Mauthausen. Dat is des te opmerkelijker, daar de geschiedenis van het kamp nauw verweven is met de eerste razzia's onder Joden in Amsterdam, die de directe aanleiding vormden tot de Februaristaking. De lange geschiedenis van de Nederlandse herinnering aan Mauthausen, die pas in 1986 leidde tot de bouw van een monument past in die zin goed in de Nederlandse herinneringscultuur, waar de aandacht voor Joodse slachtoffers lang in de schaduw bleef staan van andere oorlogsgetroffenen, van verzetsstrijders tot slachtoffers van de hongerwinter. Zelfs in de jaren zeventig, toen afstand was genomen van het nationale herinneringsdiscours en er meer aandacht kwam voor slachtoffergroepen, bleef de bouw van een monument achterwege. Pas nadat de Holocaust eind jaren zeventig in het middelpunt van de belangstelling stond, werd het monument gerealiseerd.

Literatuurlijst

Bendieck, B., *Aufzeichnungen über den Feind* (Amsterdam 2017).

Blom, J.C.H., *In de ban van goed en fout. Geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland* (Amsterdam 2007).

Boom, B. van der, *'We leven nog': de stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).

Boom, B. van der, *'Wij weten niets van hun lot': gewone Nederlanders en de Holocaust* (Amsterdam 2012).

Chêne, E. le, *Mauthausen. The history of a death camp* (Londen 1971).

Citroen, M., *U wordt door niemand verwacht. Nederlandse Joden na kampen en onderduik* (Utrecht 1999).

Dunk, H.W. von der, *Voorbij de verboden drempel. De Shoah in ons geschiedbeeld* (Amsterdam 1990).

Ginkel, R. van, *Rondom de stilte: herdenkingscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011).

Frei, N., *Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen* (München 2005).

Friedländer, S., *Nazi Germany and the Jews. 1939-1945. The years of extermination* (New York 2007).

Haan, I. de, *Na de ondergang. De herinnering aan de Jodenvervolging in Nederland 1945-1995* (Den Haag 1997).

Hartman, G.H., *Holocaust Remembrance. The Shapes of Memory* (Oxford 1994).

Haunschmidt, R.A. e.a., *St. Georgen-Gusen-Mauthausen - Concentration Camp Mauthausen Reconsidered* (Norderstedt 2008).

Heijden, C. van der, *Dat nooit meer. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog in Nederland* (Amsterdam 2011).

Heijden, C., *Grijs Verleden. Nederland en de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2008).

Hilberg, P., *Daders, Slachtoffers, Omstanders. De Joodse catastrofe 1933-1945* (Haarlem 2000).

Jong, L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog. Deel 4 – Mei '40 – maart '41 (tweede band)* (Den Haag 1972).

Jureit, U., en Schneider, C., *Gefühlte Opfer. Illusionen der Vergangenheitsbewältigung*

(Stuttgart 2011).

Keizer, M. de, en Plom, M. (red.), *Een open zenuw. Hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren* (Amsterdam 2010).

Maršálek, H., *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen* (Wenen 2006).

Michman, J., *Met voorbedachten rade. Ideologie en uitvoering van de Endlösung der Judenfrage* (Amsterdam 1987).

Melching, W., *Waarom Duitsland? Leider van Europa tegen will en dank* (Amsterdam 2016).

Moock, H. van, en Horst, L van der, *Geen leven zonder verzet. Het levensverhaal van Henk van Moock* (Zutphen 2006).

Moore, B., *Slachtoffers en overlevenden. De nazi-vervolging van Joden in Nederland* (Amsterdam 1998).

Presser, J., *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (Den Haag 1965).

Ramaker, W., *Sta een ogenblik stil. Monumentenboek 1940-1945* (Kampen 1980).

Vree, F. van, en Laarse, R. van der, *De dynamiek van de herinnering: Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationaal context* (Amsterdam 2009).

Vries, H. de, en Keulen-Woudstra, A.B. van [red], *Mauthausen 1938-1998*, (Amsterdam 2000).

Wachsmann, N., *KL. Een geschiedenis van de Naziconcentratiekampen* (Amsterdam 2015).

Withuis, J., *Erkenning. Van oorlogstrauma naar klaagcultuur* (Amsterdam 2002).

Withuis, J., *Na het kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).

Primaire bronnen

‘Comité International de Mauthausen’, <http://www.mkoe.at/en/about/comite-international-de-mauthausen>.

Inlichtingendiensten.nl, Geheime nota: ‘Groeiende tegenstellingen in het Internationale Dachau-Comité’, 20 juli 1961.

Het Nationaal Archief, archiefinventaris Z.05.118, Ministerie van Buitenlandse Zaken: Code-archief 1955-1964, archiefnummer 13291.

- Minute aan de Nederlandse ambassade in Wenen, 3 februari 1955.

- Gezant aan minister van Buitenlandse Zaken, 28 februari 1955.

- Brief van de minister van Buitenlandse Zaken aan de gezant in Oostenrijk

‘Gedenkteken

- concentratiekamp Mauthausen’, 18 april 1955.

- Brief van dhr. G. Paardehaar aan de Nederlandse Vereniging van Ex-Politieke

Gevangenen

- 18 oktober 1956.

- Advies van H.G. van Anrooy-de Kempnaer presidente van de

Oorlogsgravenstichting aan

- het ministerie van Buitenlandse Zaken ‘Mausoleum te Mauthausen’, 17 november 1956.

- Brief Nederlandse ambassade in Parijs aan het ministerie van Buitenlandse Zaken ‘Mausoleum te Mauthausen’, 24 januari 1957.

- Memorandum: gedenktekens in Duitse concentratiekampen, 25-11-1959.

Het Nationaal Archief, 2.05.80, 2418, Vertrouwelijke brief van kolonel Erik de Laval aan de Nederlandse vertegenwoordiging, 2 september 1941.

Het Nationaal Archief, archiefinventaris 2.05.235, archiefnummer 226, Stukken betreffende het ondersteunen door de Nederlandse ambassade van de Oorlogsgravenstichting bij de door de stichting georganiseerde pelgrimsreizen voor familieleden van oorlogsslachtoffers naar het ereveld te Salzburg en de gedenkplaatsen in Gusen, Mauthausen en Ebensee.

Het Nationaal Archief, archiefinventaris 2.05.235, archiefnummer 235:

-Brief Nederlandse ambassade aan het International Comité de Mauthausen, 22-4-1965, uit

het Nationaal Archief. Stukken betreffende de jaarlijkse dodenherdenking in Mauthausen,

georganiseerd door de Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen.

- Vorläufiges Programm 1965.

-Vorläufiges Programm 1967.

Het Nationaal Archief, archiefinventaris 2.05.235, archiefnummer 235, Ingekomen en minuten van uitgaande stukken inzake het Comité International de Mauthausen:

- Brief W. Ch. J. M. van Lanschot aan Bob Sheppard.

- Brief Bob Sheppard aan dr. M.J. Stein.

- Brief van de ambassadeur T.H. Bot aan de minister van Buitenlandse Zaken.

Onderwerp: Dodenherdenking in het voormalige concentratiekamp Mauthausen

- Brief van de ambassadeur T.H. Bot

NIOD 459, 19, archief Mirjam Ohringer.

NIOD 816, 156:

- Landelijke Kontaktgroep Verzetsgepensioneerden. 156. 'Internationales Mauthausen treffen für Abrüstung.

- Brief Landelijke Kontaktgroep van Verzetsgepensioneerden 1940-1945, 7 augustus 1982.

-Siep Adema, Verslag Internationale Demonstratie Mauthausen, 26-9-1982.

- Bob Zadok Blok, ' "Mauthausen" 40 jaar mijn strijd'.

- Brief Nederlandse ambassadeur Oostenrijk.

- Brief aan Nederlandse ambassadeur, 3-12-1982.

- Brief Simon Wiesenthal aan Stichting Mauthausen Nederland, 13-01-1983.

- Notulen van de bespreking over Mauthausen, 29-11-1983.

Streekarchief Gooi- en Vechtstreek, Secretarie-Archief Gemeente Hilversum 1970-1979, inventarisnummer 1962:

- Notulen gemeente Hilversum 22 april 1970.
- Mededeling burgemeester Hilversum op 27 april 1970.

Kranten

Algemeen Handelsblad, 28-9-1956, 'Monument voor omgekomen Nederlanders te Mauthausen'.

The Daily Telegraph, 16-12-1943, 'Germans used prisoners as "Guinea Pigs". Gas chamber tests'.

Het Joodsche Weekblad: uitgave van den Joodschen Raad voor Amsterdam, 31-7-1942, 'De Duitse autoriteiten maken bekend'.

Limburgsch Dagblad, 20-9-1985, Pasing, T., 'Appie Drielsma maakt monument van Mauthausen'.

Nieuw Israelitisch Weekblad, 27-9-1985, Bleich, H., 'Mauthausen een vermaning'.

Nieuw Israelitisch Weekblad, 16-5-1986, Jacobus, S., 'Nederlands monument in Mauthausen onthuld'.

Het Parool, 11-9-1941, 'Het doodenkamp te Mauthausen'.

De Tijd: dagblad voor Nederland, 2-5-1970, 'Bezoek maakt oorlog slechts raadselachtiger. Mauthausen en Dachau na vijftwintig jaar'.

Trouw, 29-4-1986, 'Ontwerper 'Mauthausen': Monument is protest tegen elke vorm van mensonterend gedrag'.

Het Vrije Volk: democratisch-socialistisch dagblad, 9-5-1986, Item, S. van, 'Eindelijk een Nederlands monument in Mauthausen. Een poort van verdriet'.

De Waarheid, 2-8-1982, 'Vredesmanifestatie in vroeger concentratiekamp'.

Weblinks

Comité International de Mauthausen: http://www.cim-info.org/index_english.html

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Spanjestrijders Database, Spie Adema, <https://spanjestrijders.nl/bio/adema-siep> .

Parlement & Politiek, http://www.parlement.com/id/vg09lky19fdw/th_h_theo_bot.

[Stichting Vriendenkring Mauthausen, http://www.mauthausen.nl/monumenten/](http://www.mauthausen.nl/monumenten/).